
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

Acc. No. ~~1028~~ M-1560
Title - वाग्भट्टालङ्कार.
Author - वाग्भट्ट.
Date - A.D. 1655.
Subject - अलंकारशास्त्र.
folio - 36
Xerox - 73

वाग्भटालं सूत्र वृत्ति

॥ऐं६०॥ श्रीमान् श्री आदिनाथः श्रियं सहदिशतु यस्य सीलयशो वो विस्तारणः सो रसेयं हृदमलशिवः शंकरं शोकरातः से
व्योम्नः तैर्विरुद्धापरिकलितनतसुर्वर्णनायो हृदीने विनंदुर्गसुखवर्णंतु हिनशिखरिलोलातिथः कामदेवः १ प्रतावनि
सवावासं प्रतिसादानदक्षं स्फुरामि शिरसा सा गुरुः पादरजः कणं २ बालानाम वबोधाय स्वस्यार्थस्मर
णाय वाग्भटालंकृतेः कुर्वे व्याख्यां संक्षेपयुक्तितः ३ तत्र शास्त्रस्यादौ विघ्ननपरिसमाप्त्यर्थं श्रीवाग्भटदेवो विशिष्टेष्ट
देवतानमस्कारमाह श्रियं० श्रीनाभेयजिनो वो युष्माकं श्रियं दिशतु किंविशिष्टः देवः दीव्यतीति क्रीडति परमानंदपदे
इति देवः यस्य भगवतः आगमपदावली सिद्धांतपरंपरा सतां सत्पुरुषाणां मोक्षमार्गं ब्रूते सिद्धः पद्यानं वदति अन्या

॥ऐं६०॥ [illegible] जिनगणि गुरुभ्यो नमः॥ श्रियं दिशतु
वो देवः श्रीनाभेयजिनः सदा। मोक्षमार्गं सतां ब्रूते यदागमपदावली॥१॥ साधुशब्दार्थसंदर्भं गुणा-
लंकारभूषितं। स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये॥२॥ प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणं।
भृशोत्पत्तिकृदभ्यास इत्याद्यकविसंकथा॥३॥ प्रसन्नपदनव्यार्थयुक्त्युद्बोधविधायिनी। स्फुरंती
सत्कवेर्बुद्धिः प्रतिभा सर्वतोमुखी॥४॥ शब्दधर्मार्थकामादिशास्त्रेष्वाम्नायपूर्विका। प्रतिपत्तिरसामा

पिपदावली मार्गं ब्रूते। प्रकाशयतीत्यर्थः [illegible] देशः १ साधु० एवंविधं काव्यं कीर्तये कुर्वीत यशसे विदधीत
काव्यस्यानेकगुणत्वेपि कीर्तेरेव ग्रहणं मुख्यार्थं यदुक्तं काव्यं यशसेर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये स-
द्यः परनिर्वृतये कांतासंमिततयोपदेशयुजे २ किंविशिष्टं साधुशब्दार्थसंदर्भं अर्थः शब्दार्थौ शब्दार्थयोः सं-
दर्भः रचना साधुः प्रधानः शब्दार्थसंदर्भो यस्मिन् तत्तथा पुनः किंविशिष्टं गुणालंकारभूषितं गुणा ओजःप्रसादादयो
अलंकाराः उपमादयस्तैर्भूषितं अपरं किंविशिष्टं स्फुटरीतिरसोपेतं स्फुटा व्यक्ता रीतिः गौड्यादि

१

रसैः शृंगारादिभिः उपेतं सहितं २ आतिलां० आद्यकवीनां पुराणकाव्यकर्तॄणां संकथा वार्त्ता शिक्षा वा इति वर्णितरस्तीति किं तस्य
काव्यस्य प्रतिभा बुद्धिः कारणं भवति तु पुनः व्युत्पत्तिरनेकशास्त्रपरिज्ञानं तस्य काव्यस्य विभूषणं स्यात् अभ्यासः अस्य समे
त्पत्तिकृत् शीघ्रोत्पादनकारी स्यात् ३ प्रसन्नं० सर्वमुद्दिष्टं प्रतिभा लक्ष्यमति सकलवस्तुबुद्धिः प्रतिभेत्युच्यते किंभूता प्रस
न्नानि सुललितानि पदानि नव्यानर्थानां निश्चयार्थी तत्साधयुक्तयः तासामुद्बोधः परिज्ञानं तस्य विधायिनी कारिणी अथ
वा प्रसन्नानि अक्लिष्टानि यानि पदानि नव्याश्च अर्थयुक्तिः तयोः उद्बोधं विकाशं विदधाति या सा वशीला किंभूता स्फुरंती
पुनः कथंभूता सर्वतोमुखी सर्वत्र प्रसरणशीला ४ दृष्टान्ते श्रूयमाणं शास्त्रशास्त्रस्य प्रत्येक सति संबंधात् शब्दशास्त्रं व्याकर
णं धर्मशास्त्रं जिनप्रणीतागमः अर्थशास्त्रं राजनीत्यादि कामशास्त्रं वात्स्यायनादि आदिशब्दात् छंदोलंकारादिधानकोशगजव
न्या व्युत्पत्तिरभिधीयते ५ अनारतं गुरूपांते यः काव्ये रचनादरः तमभ्यासं विदुस्तस्य क्रमः कोप्युपदिश्यते
६ बिभ्रत्या बंधचारुत्वं पदावल्यार्थशून्यया वशीकुर्वीत काव्याय छंदांसि निखिलान्यपि ७ पश्चाद्
रंरन्नवरसिकाद्यो ग्रहं तेषु गुर्वाम्नायपूर्विका प्रतिपत्तिः परिज्ञानं व्युत्पत्तिरभिधीयते कथ्यते ५ अनारतं० यः अनारतं निरंतरं गुरुस
माविकाव्यविषये रचनादरो भवति तमभ्यासं विदुः कथयंति विद्वांसः इति शेषः तस्याभ्यासस्य कश्चित् भेदः क्रमभेदः क्रम उपदि
श्यते ६ बिभ्रत्या पदावल्या पदपरंपरया गणरूपया अखिलान्यपि छंदांसि वशीकुर्वीत किमर्थं का
व्याय किंभूतया बंधचारुत्वं बिभ्रत्या पुनः किंभूतया अर्थशून्यया ७ पश्चा० पदावल्या पदपरंपरया इति बंधचारुत्वहेतु
र्भवति इतीति किं संयोगात् पूर्वस्य गुरुत्वं क्रियते विसर्गाणाम लोपनं स्थितिं विदधीत विरुद्धसंधि विसर्जनं क्रियते सति
संदि ८ अत्रोदाहरणानि हे सुधीश नरपते क्षितिपाः राजानः सौख्यात् ते वनं एव गताः कोसति वियाशितेषी चेत्कृपा तो वद्दे
विधत्ते सति पुनः कसति संग्रामे घोरे रौद्रे कृते सति बुधीशा इति संयोगदुष्टं न क्रियते वने एवेति विसंधि द्वैयाः विरूपसंधिवर्ज

नि

नं न्वधी ऋतिविसंधिः क्षितिपा अत्र विसर्गलोपनं विधूते न गुरुत्वं विलोक्यते विसर्गाणामलोपनं कृतं इत्थमत्र न क्रियते ९ अनु० संकथ
सु वार्त्तास्वपि अर्थसंकलनानातत्वं अर्थस्य योजनासु रूत्वं अस्यस्येत् ब्रमतिन व्यार्थयुक्ता व चन्न संस्था अनुत्पन्नौ संपांकुतः अतिनवतं व
: नवीनत्वात् नूतनकवेर्सीवात् १० आगम्यता० हे सखे हे मित्र आगम्य तां सखा मालिंग अत्र निषीद उपविश यन्निज चौरचाय यथा म
मकलत्रेण संदिष्टं वनेनं तन्निवेदय कथय ११ परार्थ० वाच्यसंगतौ अर्थसंगतौ परार्थं बंधानयो स्यासः स्यान् सनः आयात्वयतोय स्मा
को रणान अनेनास्यासेन कविरसस्करो लवति उक्तं च परस्पकार्यं समिति मुवालो विज्ञायते हे रिहका मचौरः विलोक्यमाणि
कयमयोग्य हस्ते प्रत्येति को नाम यदेः तदस्य १२ परका० परकाव्यग्रहो पि समस्यायां कवेर्गुलो लवेत् हियस्मात्कारणात् सौक
विस्तन् दर्शी मुगत मर्थं न वेरचयति १३ मनः० अर्थालोकहेतवः एते लवंतिमनसः प्रसत्तिः प्रसातिः प्रतिता बुद्धिः प्रातः कालः प्रत्ता

रूत्वं संयोगादि सर्गाणामलोपनं [illegible] विसंधिवर्ज्जनं चेति बंधुचारुत्वहेतवः ८ आश्रितेन्व
पाणौ विधूते त्वया घोरे रणोद्धृते वधी शुक्लितिपास्तीलया वनए वगताऽऽवातण्य अनुलसं स्पांन व्यार्थयुक्ता
कृतिनवचतः अर्थसंकलनानत्वं समस्यस्पेक्षकथा स्वपि १० आगम्य तां सखे गाढं मालिंग्यात्र निषीद चा
संदिष्टं यन्निजस्वात्र जाययातन्निवेदय ११ परार्थबंधा दुष्टस्पाद्दस्यासो वाच्यसंगतो सनः आयात्युता तेन
कविर्लवति तस्करः १२ परकाव्यग्रहो पि स्यात् समस्यायां गुणः कवेः अर्थं तदर्थं तु गतां नवं हि रचयन् स सौर

द मनः० अर्थालोकहेतवः एते लवंतिमनसः प्रसत्तिः प्रसातिः प्रतिता बुद्धिः प्रातःकालः प्रस्तावसमयः आस्तियोगिनाऽत्र घमव
ता बहुशास्त्रविलोकितं विलोक्यते १४ समास० सर्वार्ह्स्य प्रकाशानं समासमिव कुर्यात् अनो द्वितीयपदानन्तरपादयोः
समासस्य संधिस्थनं न चरितं तत्पुरुषबहुव्रीही समासः सोऽमिश्रः परस्परं प्रसयाव हीन कार्यौ अत्र तत्पुरुषो बहुव्रीही वीस
मास इति संदेहास्पदपदं न प्रयोक्तव्यं यथा वीरस्य पुरुषो वीरपुरुषः वीरपुरुषोयस्य ति तत्पुरुषबहुव्रीही न निश्चय
ः अतो न समस्त्व वेतोऽस्तीति ज्ञनको १५ एकस्येत्य० एकस्यैवाभिधेयस्य वर्ण्यमानस्य व्यस्य समासं संक्षेप व्यासं विक्षेप

२

संविस्तरमेव कर्तुम् अस्यस्येत् च पुनः निःशेषालंकारेषु सर्वालं [illegible] नं कर्तुम् आरोपणं
कर्तुम् अस्यस्येत् समासेनाह यथा ८ काध्वनि गतिह्यान मुरवरा [illegible] वपर्वताः २ व्यासे
न यथा॥ यात्रा रत्नस्य यात्रा [illegible] सावेशावशात् विशं
त मधुना वद्वैरी राजवुञं रूपादेव निराकरिष्णव स्व स्वामि [illegible] स्यात् क्रसति अशौथिल्ये
सति निविडबंधे सति क्व अन्हीतपादां तेपि प्रथम तृतीयपादं [illegible] पादांतेपि गुरु सर्वत्र दस्तु लघु
रपि गुरुः स्ते वेत् बुधे विद्वद्भिः पादादौ प्रायसो वाकुल्येन चा [illegible] यसद्रति ग्रहणात् हे ग्रारहं तह्रो
×१× अहोरे तीनां नदोषः २१ तुवनां० तुवनानि अंगति त्राणि बध्नी [illegible] त शोषः स्वर्गमर्त्यपाताले नेल २

मनः प्रसत्तिः प्रतिभा प्रातःकालं लियोगिता अनेक [illegible] तिधेयस्या समासं व्यासमैं
वच्च अस्यस्य कर्तुमाधानं निःशेषालंकृया सु [illegible] लघुगुरुः पादादौ न च वक्र
व्या स्यादयः प्रायसो बुधैः २१ तुवनानिति ब [illegible] यासितां कांतिं मकांतिं च
नतोन्यथा॥ २८ वारणं श्रुत्वमिंदस्या चतुरः सप्त [illegible] वा कुकुलः क्वचित् २९
यमकश्लेषचित्रेषु बवयोर्डलयोर्न भिदा ना [illegible] २० श्लोकमाने र्महीपाल

चितलं २ रसातलं ३ सुतलं ४ नितलं ५ तला [illegible] अहलोकधाजनलोका
६ सत्यलोक ७ इति आदरूपामपि कांति [illegible] कांतिबध्नीयात् १५
वारणं॥ इंद्रस्य वारणं गजेंद्र श्रुत्वं को [illegible] वः कीर्तयत् अष्टे
वा क्वचिद्दृष्टा २९ यमक० अन्तसुगम न [illegible] कारागारविडंब
नं श्लोकमाने: गुणमहांतः कृपतांवि [illegible] मर्कटिल बज

×मित्रर्ष्ठीलोक
हेतवां रधासमा
सभिंवधूर्वार्हि
कर्यादधूकका
सनं तद्वरुणहंड
वाहो। नमिषक
लधाहो॥२५×२
गा×१

केनकर्त्री

विलं बकुनि बिलानि सर्पकोलन्कादिकलानि [illegible] यथा [illegible] हे

विल्तो हे राजेंद्र केवलं रिमलणो बाला: अर्तं कावि [illegible] किलनकी

मिनानि तिर्वि योगिनीनि बीला: केशा: नसंयमितान व [illegible] मुकवीरना

रं महीपाते न विधूसरं अंगं यासां येषां वा ता स्तेबालया [illegible] य: अंप्मूकवड

नयो रेकं दर्शयति यथा हे देव एनं मा स्तंकिरुकं ठयति [illegible] कोलागि यात्तु किं स्ते तं माऊमा

लकं मुर्खस्वचत्तावे केवकं इंडलेखेव सागरं यथा चंडलि [illegible] तु कं ठयति कं ठाद्वध्नंकिरोति वृद्धि

मं तं करोतीत्यर्थः सागरं किं विशिष्टं जलाम कं जलमयं २३ चंडद्वितं० अहं वीरपत्रस्यामि कथं तत्तं बोधी

कारागार्यविडंबनं वढैरिलिः सपत्नीकैः श्रितं बडं विडंबनं २४ त्वया दयाईणा वितोदि

शुणं नकेवलं संयमितान बाला: न कामिनीलिप्सु वियोगिनानि मुकुमहीपानविधूसरां

गाः २२ देवयुष्म घशोरासि स्तो नुमनं जडाम कं उकं ठयतिमा तं किंरिंडलेखेव सागरं

२३ चंडदिते चटुलिनस्वरधीतसार रत्नासनं रत्तसकलित शोकजातापरखा मिपावतिमि

रं चंडलेदि तं स्तु तं चंडदितं पुनः किंभूतं चटुलित स्वरधीतसारं रत्नासनं स्वः स्वर्गं अधीतं पवि

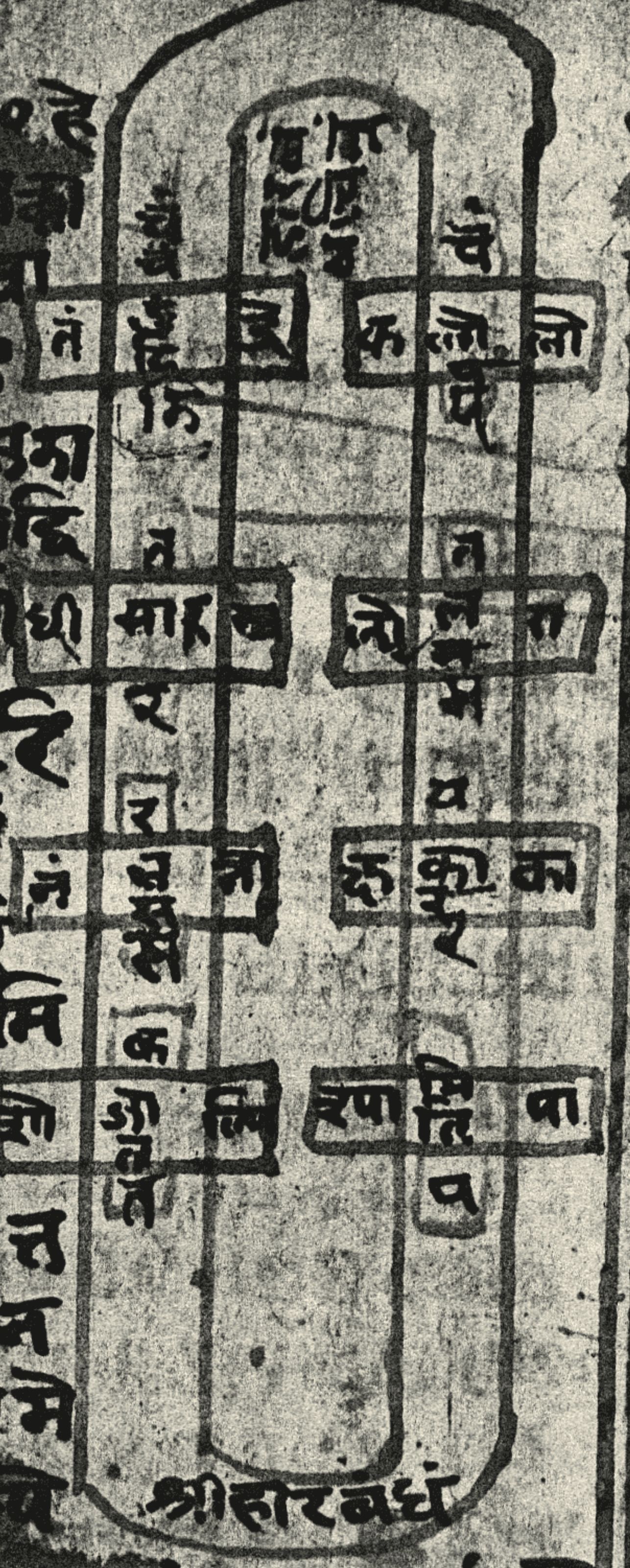
तं सारं बलं यस्य सौ स्वरधीतसारं इंद्र: रत्नेन खचितं आसनं रत्नासनं चटुलितं कंपितं स्वरधीत

सारस्य पुरंदरस्य रत्नासनं येन सनथा स्तूय: किं विशिष्टं रत्न कलितं शोक जातं रत्न सेन वेगेम

कलितं बिनं शोकजातं दुःखसमूहो येन सतं पुन: किं विशिष्टं पापतिमिरं क्षयकारकायं पापमे

वतिमिरं पापतिमिरं तस्य क्षयकारी पापतिमिरक्षयकारी कायो यस्य तं पुन: किं [illegible] लो

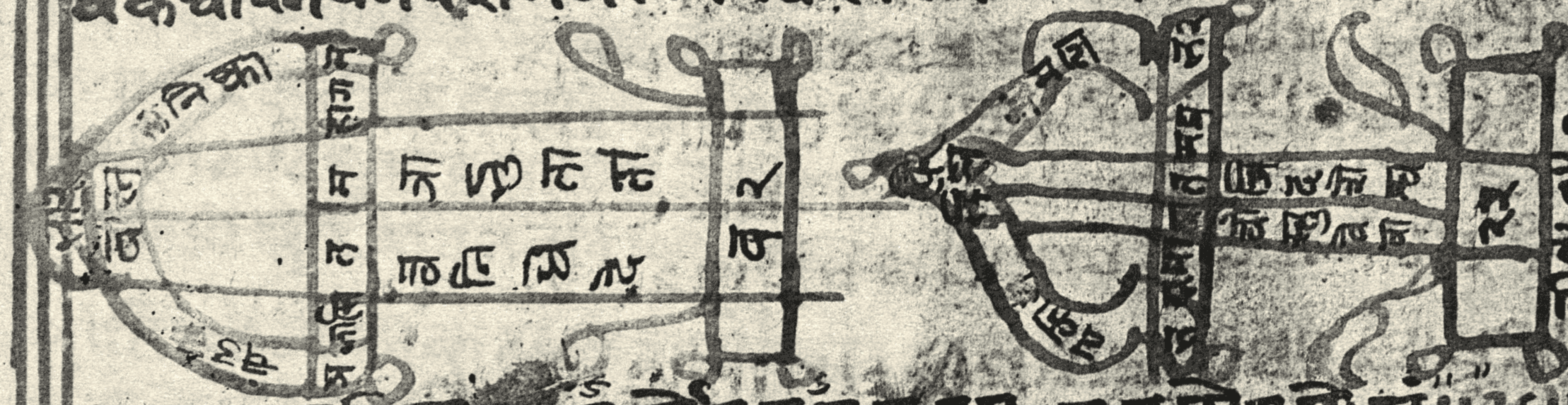
तंमलतप: कंचनोचं अल्पादितराणि बकुनि अमलानि निर्मलानि तपांसि यस्य तं यथा कंचानां कं शानां लो

३

6

मायस्मिन् स तथा कचलोपो लोचोऽदर्शनं यस्य स तथा अल्पेतरामलतपस्यामौकचलोपस्यतं अथ वा अल्पेतरामलतपो म
र्वकचापनयनं दर्शनं यस्य स तथा हारबंधचित्रं २४ अत्रचित्रेऽडलयोरभेदः नचंड हे देव ऽ वसंसारे तंजलं लाटं अक्रूनव

र्तीत अघचपागंतरे नव तां कांतिं द्रूतां वर्त्तीत हे अचंड ब
लचंड बलं यस्य स तथा तस्य संबोधनं क्रियते हे निष्का
हे कंदर्परहित हे अकाशितम हागमअकाशितोम होगमो
येन स तथा तस्य संबोधनं हे तावत न निधा हे अंतरंगतच
निधन ऽअचित्रे बवयोरैक्य २५ तच काननं हे कोयं २६

रकृयकारिकायां मल्पेतरामलतपः कचलोपलोचा॥२४॥ हारबंधचित्रमिदं॥ प्रचंडबलनिष्का
म अकाशितमहागम लीवतबलवनिधे देव लालमत्राकुतानव २५ लेवकाननमत्रे लोलमनमायात
मअसां विनयावांसुवेवीर॥ विनलविदवोऽश्वर २६॥ धीबल बंधचित्रो॥ अथीमस्त्राखाएवं स्तियोग
योगा दत्वासवरपार्श्वपथपचनं ननविदि वासमयंकवानां मनअसन्नौकविनां विदध्याव॥ २७॥ इति वा
ग्भटालंकारे प्रथमः परिच्छेदः॥ १॥ संस्कृतं

अथीयमास्त्रां कविः कवितां विदधात कविरितिसमर्च्या कृतस्य किंकृत्वा अतियोगयोगानुगा स्त्राएपधीवापछित्व
किंतलोकविः अस्यासेन वसवरांगतः अर्थप्रपंचो यस्य स तथा पुनः किंकृत्वा कविनां ननं समर्थं शास्त्रं विदित्वा वां
सलिमनः प्रसन्नौ विनतिमिजनतायासत्वा २७॥ इति वाग्भटालंकारे टीकायां प्रथमः परिच्छेदः॥ संस्कृतां॥ चतस्रो
पि भाषाः तस्य काव्यस्य कायतनांगति इतिकिं संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रंश तस्य लक्षणा तु अपभ्रंशः स तत्वापि तंच्य शाचिकं

अप्राकृतं तस्या पञ्चाल तस्या भिषा इति भाषा अभाषियाति काव्यस्य काय गो॥२३ संस्कृ तं४

प४

...मागधीसूरसेनीप्रकृते इति भाषाष्टवापि भवति देशभाषा सर्वाः प्रकृते अपि समुदायकाव्यस्वरूपतां यांतीत्यर्थः १ संस्कृ
तं स्वर्गिणां देवानां भाषा संस्कृतमित्युच्यते किं तु तैः सोऽयं शास्त्रेषु व्याकरणेषु निश्चितानि ह्यरीरूतानां आरूं तं मन्ते कथ्यं भवति
एकं तज्जं तस्यां [illegible] रूक्षेतां ज्ञानं तज्जं शुद्धं आरूढं त्यर्थः भवति अपरं तत्तुल्यं तेन संस्कृतेन तुल्यं मात्रावर्णेन ते दाति त्वमित्य
र्थः तत्तो देश्यादिकं देशेषु कर्णाटादिषु तत्त्वादरूपं एवमानं कथ्यं भवति आदिशब्दात् सौरसेनीमागधी २ अप० यत्तत्र देशे
षु कर्णाटादिषु शुद्धं तद्भाषितं तं भवति स अपभ्रंशः स्यात् यत् किंचित् उक्तं रूप्यते तज्ज्ञैतिकं स्मृतं ३ छंदो० इत्यमुनाप्रकारेण
वाङ्मयं शास्त्रं द्विधा भवति एकं छंदोबद्धं मात्रा वर्णैः छंदांसि छंदोनिबद्धमिति द्वितीयमछंदः आद्यं छंदोनिबद्धं पद्यमु

यांति काव्यस्य कथ्यते १ संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा शब्दशास्त्रेषु निश्चिता प्राकृतं तज्जं तत्तुल्यं देश्यादि
कमनेकधा २ अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितं यदूलेरुच्यते किंचित् तज्ज्ञैतिकमिति स्मृतं ३ छं
दोनिबद्धमछंदः इति तद्वाङ्मयं द्विधा पद्यमाद्यं तदन्यच्च गद्यं मिश्रं च तत्त्रयं ४ अदुष्टमेव तत्का
व्यं स्वर्गसोपानपंक्तये। परिहार्यांस्ततो दोषांस्तानेवादौ प्रचक्ष्महे ५ अनर्थकं श्रुतिकटु २ व्याह

च्यते पुनः तद्व्यछंदो दोगद्यमुच्यते। पुनः गद्यपद्ययोर्द्वयं तद्द्वयं छंदोनिबद्धाछंदसोर्द्वयं मिश्रं कथ्यते ग
द्यपद्यमयं चंपूकथादि। अथ वा तथा संस्कृतप्राकृतयोर्द्वयं नाटकादिमिश्रमुच्यते ४ अदुष्टमेव तत्काव्यं
दुष्टमेव निर्दोषमेव भवति काव्यं भवति कस्मै किं विशिष्टं स्वर्गसोपानपंक्तिरिव स्वर्गसोपानपंक्तिस्तस्यै अतः
कारणात् तान्येव दोषान् दोषं च मं प्रवक्ष्महे कथयामः दोषान् किं तु तान् परिहार्यान् प० अनर्थ० ग्राम्य० यत्पदम
नर्थकं प्रजायेत तत्पदं न प्रयुज्यते एवं सर्वत्र ज्ञेयं कंचिकाः पिंडितेरेषामनर्थकादीनामयं हेतु हाश्चि
ताअनुवादोपहासादौ यथा मुखचंद्रश्रियं धत्ते श्वेतश्मश्रुकरांकुरः अत्र हास्यरसोद्दीपनो ग्राम्यं च गतो

4

8

गतं॥ ६ ७ ॥ पुष्पं ॥ अथ दोषाणां स्वरूपं कथयन्नाह॥ प्रस्तुते ऽप्रस्तावोपन्नं वाक्ये यदनुपयुक्तं अनुपयोगि तद् भवति तदपुष्टा-
र्थं कष्टत्वमुच्यते यथा तत्कंदाहरणोपन्यासे अहं विनायकम् वंदे हक्कं ऽर्थसिद्धिं लंबोदरमिति नात्र मत्र मनर्थकं वि-
नुपादि चपादपूरणमप्यनर्थकं यथा वक्ता हर्ष तथादि नाहि खि: अप्रयुक्ते न तत्रायं दोषः यथा जय जयति त्राहि वि-
ना हर्षो न प्रतीयते। अहिर हिरित्यादिषु सर्वेन नु नरुक्तं त्वं पो नरुक्त्यमपि अनर्थकं दोषं न तवति यनि पुरा ऽय-
त्यदम त्यं तनिष्ठुरा हरं तवति कागराहरंस्यात् न हु बुधैः पदं श्रुतिकटुकं स्फुटस्य हं स्मृतं कथितं यथा अहमेव
मन्ये द्य काचित् मनोहरा स्त्री स्त्रष्टा विधात्रा एकाग्रमनसा सतता सावधानचेतसा न तु निश्चये न निर्मितामनो
तार्थं ३ मलस्त्रणं ॥ छ स्वसंकेतप्रक्लृप्तार्थं मप्रसिद्धं दमसंमतं ७ व्याम्य ८ यत्र प्रज्ञायेत पदं न
त्वप्रयुज्यते क्वचिद्दिष्टार्थविरुद्धं हितेषामप्य दोषता॥ ९ प्रस्तुते ऽनुपयुक्तं यत् पदं नर्थकमुच्यते
यथा विनायकं वंदे लंबोदरमहं हि तु॥ ८॥ निष्ठुराक्षरमत्युक्तं बुधैः श्रुतिकटुस्मृतं ए काग्रमनसा
मन्ये सृष्टेयं निर्मिता यथा॥ ए॥ व्याहतार्थं यदिष्टार्थबाधकार्थान्तराश्रया ॥ स्त्रस्त्वमेव कल्पालस्त्रलो
हरत्वात् अत्र इति पदं श्रुतिकटु वर्त्तते ॥ ए॥ इष्टार्थप्रतिपत्तिपादयितुमोष्टितोर्थो तस्य बाधकं यदर्थांतरं
आश्रयतीति तत् इष्टार्थबाधकार्थं तराश्रयं तत्पदं व्याहतार्थमुच्यते यत्पदमिष्टार्थं तद्विरुद्धमर्थांतरं व्याति धत्ते तद्व्या
हतार्थमिति तात्पर्यः अत्र वाच्यलार्थमुक्ताय तत्पदम न्यार्थं स्रजनेन तत्व्याहतार्थं यथा हे कल्पाल हेराजन् नूतन लौ प-
रुतौ ऽपि वीत लोपकारित्वेन मेवरत असक्तः इति इष्टार्थः अथ चक्रतानां प्राणिनां लोपो मारणं तस्य कृतौ करणे त्व मे-
व रतः इत्यनिष्टार्थः॥ १०॥ यत्पदं शास्त्रास्त्रविरुद्धं तवति तत्पदमसमर्थमुच्यते यथा दंडकंदमनो ऽय सौ
विजयतां किं भूतो दंडमातिनां सर्वस्त्रीणां अहंकारविध्वंसकः अत्र परावेर्जिरिति व्याकरणसूत्रेण आत्मनेपदि

प्राप्तविजयनीतिपरास्मैपदोपादानं व्याकरणविरुद्धं ॥२२ स्वसंके० आत्मीयसंकेतेन प्रकल्पितो रचितार्थो यस्य तन्नेयार्थं भवति तदेवमु
पलानयन्नु प्रतिपाद्यान्यदर्थान्तरं लिन्नोऽर्थो तस्य वाचकं यत्पदं तद्भवति यथा अयं शैलः पर्वतपुच्छितैर्वानरधुर्डैरर्जुन
शृङ्गैर्विलाति अत्र नेयो गम्योऽर्जुन हैकुत्तस्मात् अर्थान्तरपांडवोऽर्जुनः न वाचकं वानरधुर्डेतिपदं न पुनरर्जुनहैकु
स्य अतस्त्वसांकेतप्रकल्पितार्थमिदं ॥२२ यस्य० यत्पदस्य यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिर्नास्ति तदप्रसिद्धं विद्वांसो विदुः यथा हेरा
ङेऽदनवकोटिम्बलुरो वारिधीन् समुद्रान् हंति गच्छति अत्र हनक्रं हिंसागत्योरित्यनेन हंतेः सिद्धेपि गमनार्थे अप्रसिद्धत्वात्
कविप्रबंधसमयेऽप्रयुज्यमानत्वात् गमनार्थे ह्यप्रयोगः ॥२३ शा० क० अर्थमाख्यातुं शक्तं समर्थमपि पूतं सर्वशास्त्रेषु न
पठितो यथा ॥१० शाक्तः शास्त्रविरुद्धं यथा तद्दलकणमुद्यतो मानिनीमानदलीना यथैव विजयत्यसौ ॥२१ स्वसं
केतप्रकल्पितार्थो यथावाचकं यथा विलाति शैलोऽयं पुच्छितैर्वानरधुर्डैः ॥२२ यस्य नास्ति प्रसिद्धिस्तद
सिद्धं विदुर्यथा राजेंद्रस्तवतः कोटिश्वलुरो हंति वारिधीन् ॥२३ शा० क० मप्यर्थमाख्यातुं यन्न सर्वत्र संमतं अ
संमतं तमोंऽतोऽरं क्षालयत्यंशी वोरवेः ॥२४ यत्राऽनुचितं तद्धि तत्र ग्राम्यस्मरं तं यथा ॥ बादयितास्तु रानं
संमतं तद् असंमतं यथा तत्पदाहारः रवेः सूर्यस्य अंशवः किरणास्तमो ध्वांतं अंधकारकर्दमं क्षालयंति अत्र तमोऽतं अ
तोऽतं कर्दमं इत्यनुचितं न मिलति परं विशेषार्थे तो ज्ञराहृत्क्रमान संमतः न पांकप्रसर्व स्मृति विस्मरणा प्रसिद्धो न तु प्रक
ष्ट स्मरं सर्वस्वाचलनेव न प्रतीतं कष्टस्थाने आकृष्टवीवहति करणेन तु वहनं संमतं इत्यादि ॥२४ यत्र० यत्र अस्त्र
ने अनुचितं मर्योगं भवति तत् ग्राम्यस्मरं तं यथोत्पदाहारः अत्र कोदयिताऽसीति अबोधं अयोग्यं पुरोगे सत्यन्यं
हि पामोत्पपि अयुक्तं कुसुमैर्देवान् ह्यपि चाबलिं ढौकयामि ॥ तदयोग्यं तथा वरवं कदसंस्थितः इत्यादयो ग्राम्याय
४ संमतं तद्यां अनुचितत्वात् नगिनीनगवतीशिवलिंगारयस्तुलोक प्रतीतत्वात् न दोषाय ॥ उक्तं च लोकवन्नुति प
[illegible] लोके कोऽर्थो बुधैरिह प्रतिलोकव्यवहारसदृशो बालपंडितो ॥ कविदनर्थकादीनामपि अदोषतानिहिता

५

॰नुकरणादौ १५ पदात्मकः० तत्र वाक्ये न द्वौ षट्पददोषाः सन्ति कुतः वाक्यस्य पदात्मकत्वात् पदसमूहो वाक्यं कथ्यते ये तु दोषा अप
दस्थाः पदघटितत्वकर्माणो वाक्यदोषाश्च भवन्ति तान् वाक्यदोषानधुना संप्रति अष्टौ ब्रूमहे तल्लाम । १६ ते के इत्याह एवं
विधं खण्डितं वाक्यं दुष्टं सदोषं भवति १७ वाक्या० वाक्यमुक्तिरन्तरालमन्यवाक्यप्रदेशेन विच्छिन्नं सत् खण्डितं स्यात् य
था जिनः स्वामी वो युष्माकं नृपातु इदं वाक्यं इडोयं जिनः सदा स्तौति इदं वाक्यान्तरं तेन विच्छिन्नत्वात् खण्डितं १८ संबंध
परस्परसंबन्धिनोः पदानां दूरत्वे सति व्यस्तसंबन्धं कथ्यते यथा अर्हतां आद्यः श्रीऋषभो वो युष्मभ्यं सदा दद्यात् किं तत्
तत्त्वानि ज्ञात्वा अर्हतां आद्यस्तत्त्वानि ज्ञातान्यर्हता स बुधैः प्रबुद्धः तत्त्वमित्यादि दृश्यताः १९ शाब्दार्थौ यत्र शाब्दार्थौ तुल्य

बुधैः पुरोधान्यादिकृपास्पदं हा १५ पदात्मकत्वाद्वाक्यस्य न द्वौ दोषाः सन्ति तत्र हि अपदस्थास्तु ये वाक्यदोषास्तान्
ब्रूमहेधुना १६ खण्डितं १ व्यस्तसंबंधं २ मसंमितं ३ अपक्रमं ४ मध्ये ... विपरीतिं यति ७ ... वाक्यम
संक्रियं २१ वाक्यान्तरप्रवेशेन विच्छिन्नं खण्डितं मतं यथा पातु सदा स्वामी यमोऽद्य स्तौति वो जिनः १८
संबंधपददूरत्वे व्यस्तसंबंधमुच्यते यथा ... सपदं ज्ञाता देयात्तत्त्वानि वोऽर्हतां १९ शाब्दार्थौ यत्र न
तुल्यौ विधत्ता विषमसंमितौ तदसंमितमित्याहुः वाक्यं वाक्यविदो यथा २० मानसौकः पतद्ध्यानदेवोऽस

विधत्ता विषमसंमितौ तुल्यावेव न भवतः यथा तुल्यौ विधत्ते वस्तु नासंमितौ न भवतः तद्वाक्यं वाक्यविदो विद्वांसः असंमित
मित्याहुः २० मान० यथा जिनो वो युष्माकं तमोरिपुः सूर्यस्तस्य विपक्षो राहुः तस्यारिः श्रीविष्णुस्तस्य प्रियं तल्लक्ष्मीदृश
तु कथं० मान० मानसे मानससरोवरे ओको गृहं यस्यासौ स मानसौकः ... पतत्रः पक्षी च मानसौकः पतत्रराज
हंसः स एव यानं वाहनं यस्य स तथा स चासौ देवश्च ब्रह्मा तस्यासनं कमलं तद्दृशी ... लोचने यस्य स तथा कमल
वलोचन इति स्वरूपेण वा ... अर्थपरम्परा ... कल्पनया त्वार्थी ... असंमितं २२ अप० तदेकमं ... यत्र प्रसिद्धक्रमलं

~रातिस्तुष्टमंतिकी हो यत्र रीतेर्लवे यथा जिनो जयति स श्रीमान्निं द्राघमरवंदितः स्वपाद दीर्ना विरतिः प्रोक्ता ॥ उ सू. २४
घनं रूपये यथा स्याज्जादेवार सजयि जागुरूत्वं दिवाचलोकव्यमिति क्रमः वापरीतकरतो क्रमलंघनं २२ वंदं० यत्काव्यं
वंदः शास्त्रो द्विरुद्धं लवति हि निम्पितं तत् छेदोऽदृष्टं कथ्यते यथा स जिनपतिर्जयति किंचि० परब्रह्मस्वरूपस्य महद्वि
धानं अत्र श्लोके तृतीयपादे श्लोकस्य लक्षणं नास्ति तस्य लक्षणं चेदं पंचमं लघु सर्वत्र १ न तो गणो न पादा दो० २३ री
ति० यत्रारम्भा या रीतेरनिर्वाहो लवेव तत रीतिच्युष्टं स्यात् यथा स श्रीमान् जिनो जयति किं भूतः इज्यादिदेववंदि
तः अत्र प्रथमपादे असमस्तपदत्वात् वैदर्भीरीतिः द्वितीयपादे स्वल्पः समासवत्वात् गौडीयारीतिः यथा द्वित्रिपदापां
चालालाटीया समासवायात्र शाद्वाः समासवंतो लवंति यथासंख्या गौडीया १ २५ पदांत विरतोतिपदं पदांतः पदम
न विलोचनः तमोरिपु विपक्षारि प्रियादिवानुवो जिनः २१ अपक्रमं लवेछत्र प्रसिद्धक्रमलंघनं यथाद्गु
कोऽन्तस्मानो गुरूरदेवांश्च वंदते २२ वंदः शास्त्रविरुद्धं यदुदोत्रृष्टहितं छाथा स जयति जिनयतिं परब्रह्म
महानिधिः २३ यतिवृष्टमिदं यथा नमस्तस्मै जिनस्वामिने सदानिमये ईते २४ सक्रियापदहीनं यन्त दं
सक्रियमुच्यते यथा सरस्वतीपुत्र्यैः श्रीखंदैर्धुसलौस्तवैः २६ देशकालागमावस्थाद्रव्यादिषु विरोधिनं
शाखेषु यन्न बध्नीया द्विशिष्टं कारणं विना २७ यथा प्रवेशे चैत्रस्य स्फुटत् कुटजराजास्मितदिशि
विरतिर्यत्र न स्थाया त्पदं पदांतविरतिः स्यात् बुधैस्तदिदं यतिशब्दा यथा तस्मै नेमये नमः जिनताराय तस्मै अर्हते अत्र
स्वामिने इति पदे पदमध्ये च यति २५ सक्रियापा० यत्काव्यं मक्रियं पा० अर्दक्रियाविहीनं लवति तदसक्रियं कथ्यते यथा
सरस्वतीदेवी पुत्र्यैः श्रीवंकैर्धुसलौस्तवनैः स जयाम्रिविलिपामि स्तो मात्यादि क्रिया अत्र विलेवो क्यतेनविद्यते सति
मंगलार्थक्रिया यस्मिन् इत्यत्र श्री अवर्णा मांगलार्थक्रियाहानं तूपि क्वचिन्न दोषः यथा मातुलास्तरंगिलोभंगोऽक्रो
डदंतिनः तत्वं नवसंख्यानां पंथानस्संतु ते शिवाः १ अत्र दाकुः नेणुदाद्वः रोसुरिक्रियालामत्तावेपि न दोषः क्रियागुप्तकेषु नर
सर्वमेव गुप्तक्रियायाः सद्भावादिति २६ देशनि एवंविधानर्थान् वाक्येषु न बध्नीयात दिश० देशविरोधिनः कालविरो

६

धिनः आगमविरोधिनः आगमविरोधिनः द्रव्यविरोधिनः आदिशब्दात् गुणजातिक्रियादयो गृह्यन्ते विशेषहेतुं विना २१ बाल
दोषानाह प्रवेशे चैत्रस्य देशादीनां उदाहरणानि असमितो महात्मानः अस० निरुपमबालप्रणप्रहारैः बाल० क
न ममूर्हं विधत्ते आगमविरुद्धं १ चैत्रस्य प्रवेशो भवति किंभूते स्फुटकट० स्फुटाः विकसिताः कुटजाः इत्यादि विशेषा
यां रात्रिश्रेणी परम्परा तया स्मितानां हसितानां दिशां यस्मिन् स तथा तस्मिन् इति कालविरुद्धं २ पुनः सूर्ये प्रचण्डे सति
किंभूते हिमकण० हिमानां कणाः सन्ति यत्र उष्णातापो महस्तु तेजो यस्य स तथा तस्मिन् द्रव्यविरुद्धमिदं ३ द्विपकुलं
किं विशिष्टं मरुस्थलीसरोवरे जलक्रीडायां समागतं देशविरुद्धमिदं ४ पुनः किंभूतं मदेनान्धं अवस्थाविरुद्धमिदं ५ इति

इदं देशविरुद्धं

प्रचण्डे मार्तण्डे हिमकणसमानोष्णमहसि जलक्रीडायातं मरुसरसि बाले द्विपकुलं मदेनान्धं विध्यं
त्यसमशरस्फातैः अश्वमिनः २८ इति दोषविषनिषेकैः रंकलंकितमुक्तं सदा विबुधैः कविहृदयसा
गराच्छित मुक्तमणिश्रुतिस्वादे कोन्मे २९ इति श्रीवाग्भटालंकारे द्वितीयपरिच्छेदः ॥२॥ अदो
षावपि शब्दार्थौ प्रशस्येते न यैर्विना तानिदानीं यथाशक्ति ब्रूमोऽभिव्यक्तये गुणान् १ दोषं समता

इदं अवस्थाविरुद्धं

विशेषकारणसद्भावेन विरुद्धानर्थान्निबध्नीयात् इति दर्शयति यथा नैषधमध्ये अस्य कोकिलापतेः पराद्धस्वरया तद्ध
रुताः संख्याता प्रज्ञा चतुर वेक्षमाणानि मिश्र रव्या किलाकोकिलेयः गीयते स्वरमष्टमं कलयता जातिन वंशोदरा मुक्ता
नां प्रकरेण कूर्मेरमणी दग्धोदधेरोधसि अस्य व्याख्या यथा किलेति अहं संतावयामि यस्य कोकिलापतेः स्पस्पा कौ
किलेयः सा मुक्तानां प्रकरेण अर्थात् कालानां समूहेन गीयते कोकिलेयः किंभूता पराद्धं सर्वोत्कृष्टा संततोपिप
रस्पा प्रकृष्टया संख्यया लक्षीकृताः तथा प्रज्ञाचक्षु विलोकमानं तदंधकारं तथा रव्यासु सह शाः
अमलिनाद्यर्थः मूक० किंभूते न विद्योदरा जाते न कोकिलेयैः गीयते इत्यत्र आहकूर्मरमणाः कच्छपाः यदुर्गमंग्र

सोऽद्य यः समुद्रस्य रोधसि तटे अत्र मूकानां कवीनां कुकवित्वगानमयुक्तं परार्द्धं उत्कृष्टा मखेव नास्ति कया लक्ष्म्या क्रियते न अकीर्ति यः येन किं कुर्वतः अहमस्वरं कलयता सततैव स्वरानाष्टमः इति किं कल्पते कूर्मस्य ... मेव नास्ति कृतवैदग्धिः क च तत्र तटं ... कथय दस्य राह्नो कीर्त्यो न संतेव नकेनचित् क्रियन्ते इति २८ इति दोषाः सर्वदा विबुधैः काव्य मत्र नमिवास्वाद्यते किं स्तनं तन्त्र इति मुनाप्रकारेण सर्वैः क्रियते दोषा ... एव विष्ठालितेषां ... संति नेमिश्रीतायै रकं किं तमदूषितनिर्मलं कवीनां हृदयमेव सागरस्तस्मादुत्पन्नं अमृतमपि विबाः न लंकृतविबुधैर्दैवैरासे व्यतेत दूषितसागराद्वा न्नं भवति २७ इति खरतरगच्छे जिनवर्द्धनसूरिविरचितायां वाग्भटालंकारवृत्तौ द्वितीयपरिच्छेदः

कांतिरर्थव्यक्तिः प्रसन्नता समाधिः श्लेष ओजौ माधुर्यं सुकुमारता उदारता मर्थचारुत्वं मत्वाय कपदानं तेः गलितानां ये धर्माः तदौदार्यं स्मृतं यथा अगाधं तवि ... जित धूमल ... लीलां बुजब्रह्मपां स्मरान्य कोद्रागिरौ रैवते कंतपासि श्रीनेमिनाथो त्रचिरं चकार धाबन्धस्य यदवैषम्यं समता ... बुधैः यद्गु ... ष्टं तस्यैव स्यात् कांतिरुदितायथा पकुचकलशविसारिस्फारलावण्यधारा मंतुवदति यदंगासंगि

दः अथ दशगुणानौदार्यादीन् निरुह्यते दोषा वचं तान्नू गुणान् संप्रति उल्लासः किमर्थं प्रति अकटीतु वा यै गुणैर्विना दोषापि शाब्दा कृतिः पसंत्या न भवतः प्रति ... इति तादर्थ्ये इत्यनेन चतुर्थी तेनयद्यपि दोषाणामभाव एव गुणान् साधयति तथापि कति ते किं किंस्वरूपा इत्युपलिव्यक्ति नं स्याद् इति भूम इति संबंधः १ औदार्ये इति औदार्य दीनां गुणानां क्रमेण दशानां नामानि ज्ञातव्यानि २ पदानां अथ चैतेषां गुणानां लक्षणोदाहरणे क्रमेण हेतुरौदार्य गुणं लक्षयति एवंविधानां विधानां पदानां प्राधान्ये ताननं क्रियते किं ... ता ... र्थाः ... अर्थभवन्नः प्रधानत्वं रूपकैः पदानां रैमौलिता नां मिश्रीकृतानां ३ अस्योदाहरणं यथा गंधेति अत्र रैवतके गिरिनारपर्वते श्रीनेमिनो

काकमंगवना

काकरत्रीप

७रा

१

×कारटो×

कु०

14

धिनः आगमविरोधिनः आगमविरोधिनः इत्यविरोधिनः आदिशब्दात् गुणजातिक्रियाद्रव्यग्रहणं तेषां विरोधहेतुः विना २१ वाक्यानां दोषानाह प्रवेशो चैतस्य देशादीनां उदाहरणानि क्रमसिनो महात्मानः अस० निरुपम बालजणप्रहारैः बाल० कलनसमन्तं विध्यंतीत्यागमविरुद्धं १ चैतस्य प्रवेशो सति किंभूते स्फुटकटलं० स्फुटाः विकसिताः कुटजाः वृक्षविशेषा कौपोशालिश्रेणीपरंपरा तया स्मिता हसिता दिशो यस्मिन् सतथा तस्मिन् इति कालविरुद्धं २ पुनः सूर्यं प्रचंडे सति किंभूते हिमकणं० हिमानां कणास्तैः सदृशं ऊष्मतापो महः स्फुटं तेजो यस्य सतथा तस्मिन् इत्यविरुद्धमिदं बालद्विपकुलं किंविशिष्टं मरुस्थलीसरोवरे जलक्रीडायां समागतं देशविरुद्धमिदं ४ पुनः किंभूतं मदेनांधं अत्र स्वभावविरुद्धमिदं ५ इति

प्रचंडे मार्तंडे हिमकणसमानोष्ममहसि जलक्रीडायातं मरुसरसि बालद्विपकुलं मदेनांधं विध्यंत्यसमशरस्यार्थैः अंशुमिनः २० इति दोषविषनिषेकैः रंकलंकितं मुक्तालंसदाविबुधैः कविहृदयसागरोत्थितं मम तमिश्रास्वादितेकाम ॥२०॥ इति श्रीवाग्भटालंकारे द्वितीयः परिच्छेदः ॥२॥ अदोषाविशब्दार्थौ प्रसस्तैनैर्विनो नानिदानीय थाशक्ति ब्रूमो त्यक्रमेणगुणान् ॥२४॥ दोषे समन्तात्

विशेषकारणसद्भावेन विरुद्धा नर्था न निबद्धीया तदिति दर्शयति यथा नैषधमध्ये अस्य स्फूर्ति पद्ये पराद्धिपरस्या जरद्रुतः सखया प्रज्ञाचकुर वेक्ष्माणाणि मिरश्रवस्या: किलाक्रीड्यः गीयंते स्वरमंद्रमं कलयता जातिनवेद्योदरान्मुकाना धकरेण कूर्मे रमणी डग्धोदधेरोधसि अस्य व्याख्या यथा किलेति अहं सताववयामियस्य स्फोटिपते स्वपस्याऽको न्योपयस्रां सिमुक्तानां करेण अर्थान् कालानां समूहे न गीयंते कोशीयः किंभूता पराद्धे सर्वोत्कृष्टा संततो पिपरया प्रकृष्टया संख्यया लक्षीकृताः तथाप्रज्ञाचक्षुविति योगितिर्विलोकमानं यदंधकारं तत्र संख्यासंहशाः अतिमलिना इत्यर्थः मूक० किंभूते न विध्योदरा जाते नक्र गीयंते इत्यतत्र हकूर्मरमणाः कच्छपाः ग्रंथस्य

घृष्टिरकालंतपांसि चक्रे। क्रीडा० क्रीडायोग्यपर्वते रात्र्यां त्यक्तो गंधहस्तिभिर्विराजिते धनसमरहं यस्मिन् तनयाघो लक्ष्मो० लि
ला लक्ष्म्याः लीलांबुजमिव लक्ष्मीर्यस्मिन् तत्तथा अत्र गंधशब्देन इत्तानां चारुत्वं लीलाशब्देनांबुजस्य चारुत्वं क्रीडाशब्देन
नगिरेश्चारुत्वं श्रीशब्देन नेमेश्चारुत्वं प्रतिपादितं इत्यादिशब्दचारुत्वप्रत्यायके गंधलीलाक्रीडाश्रीपदैर्मीलितानां पु
क्रीनाप्रतीनाति हेतुत्वात् उदार्यं गुणः काव्यस्य ४ बंधस्य बंधस्य० यत् बंधस्य अवैषम्यं सुकुमारता अनुल्वणका
मरूत्वलोपादानं नवति सा बुधैः समता उच्यते यत्तस्य बंधस्य उज्ज्वलत्वे विनिर्मलतास्यात् साधस्य अवैषम्यं कांति
नीमगुणस्यात् विसुद्धिविरूपं संधिप्रत्तति बंधमालिराकरणो कांतिरिति उच्यते ५ समतायाउदाहरणमाह कुबेरक० के
नीहारवल्ली: असदृशमहिमानां लोमनन्योपमेयां कं घयक घमहते स्वितसिन्धुजयामिघ फलैः क्रि
ह्राहारः प्रथममपिनिर्गतसदना दनासक्तः सौख्ये कचिद्देविपुराजन्मनिरूतौ लपस्यत्तंश्रातं नहा वननुवि
श्रीफलदलै रखंडैरखंडैर्दोश्चिरमरूत्पादार्चनमसौ ७ यदनेय न्वमर्थस्य सार्थव्याक्तिः समृतायश्री नसैन्य
रजसा लुप्ते स्यर्य रात्रिरिन्दुर्दिवा ८ कुगित्यर्थापकेवियं व्यासन्निसो च्यातेयथा कल्पद्रुमइवालाति वाबि
नचि मित्रेण कस्यापि दृदृष्टपूर्वीयाअवलोकनाय सखा प्रहितः संचलो दृष्ट्वा प्रत्यागात् तेन च पृष्टः सोकादृशीति
तमसावाह हेमित्र कथय अहं तां स्त्रियां न वचित्ते कथं त्वां प्रकटीकरोमि किंतु तानिः समानमहिमानन्न अन्येन वस्तु
नाउपमेया अनन्योपमेया तां यस्या अंगंय दृगं नस्ता वा ता हृदयं तस्य आसंगितीहारखण्डा स्तवन पदा स्यांति सरंतीला
वण्यसरा अनु० अनुकरोति ६ अघकांतेदाहरणमाह फलैः० असौ कृतिः रुद्रे उन्मनि खंडेदेरी स्वरस्य श्री फलं
बिल्वपत्रस्यपत्रैरखंडैः संपूर्णैः चिरंपादार्चनं अकृत अकार्षीत् प्रघ० बाल्यात् वसतदानि स्वत्पफलैः कुसाहारः क
चिदासौ सारिके सौख्येनासक्तः अव्यासूढः वनभुवि निरंतपः कुर्वन् अश्रांतमखेदयथा तवाति उज्ज्वलानां कांति

×रूप× ×नर×

Left margin: किं दृशा कस्मात् / गौर्यं

Right margin: प्रकटीकरोमि / किं करवंत / कांकठ ८

गुणोयं ९ यदने यदर्थस्य वस्तुनो नेयत्वं सुगमत्वं सुखगम्यत्वं यत्रानुक्तोप्यर्थो बलात् कल्पनेयत्वं सनेयत्वं ८ तावतार्थस्य
यत्राक्षरैरेव प्रतिपादनं सार्थव्यक्तिर्ज्ञेया यथोदाहरणं हे राजेंद्र दलवसेनारिपुनाशस्यैव तुहे सति दिवसे रजनी भजति अथ
वा नेयत्वं सुखगम्यत्वं यत्रार्थस्य नेयता तत्र दोषः यथा चतुरंगे तव सैन्ये प्रसर्पति दिशः क्रमात् नरेन्द्र बहुलधूलीती
दवाप्याविरलं निशा १ अत्र रात्रिकरणत्वं तावत् [illegible] साधकस्य रजसो नेयत्वं ८ रुचिर्यत्र रागिता [illegible]
र्थोपकत्वं सुबोधकत्वं सा प्रसत्तिरुच्यते अत्रोदाहरणं कल्पवृक्षदेववरांगना ते [illegible] करः ९
समता यदन्यस्य वस्तुनो धर्मो [illegible] निवेश्यते स समाधिः उदाहरणं यथा अरिस्त्रीणां अश्रुलिप्तपत्रस्य [illegible] पल्लवितं
तार्थं [illegible] दोडिनः ९ स समाधिर्यदन्यस्य गुणोऽन्यत्र निवेश्यते यथाश्रुक्तिरिस्त्रीणां राज्ञः पल्लवितं यशः
१० श्लेषो यत्र पदानि स्फुः सलतानीव परस्परं उक्तः समासवत्यस्त्वं तद्वच्चैव पि सुदरे ११ मुदायस्यौज्जीतं सह
स हचरातिवनेनवरे मुक्ताश्रुक्ता हलो [illegible] धरणी सारं स्तुतं बलं दरोन्नद्धदन्तीकुरनिकरदन्ताः [illegible] कि
गीश्च [illegible] कारो [illegible] कुलशिखरिणस्तेपि दधिरे १२ समरोज्जिरस्फुरद्वैरिनरेशाकरिनिकरशिरःसरससिंदू

हिलततं दृश्यादीनां धर्मः स यत्रारोप्यते १० श्लेषो यत्र पदानि परस्परं स्फुतानीवस्फुः समस्तानीव तथैः संश्ले
षोस्ति समासबहुलत्वं उज्जोगुणो ज्ञेयं तत् उज्जोग दोषं भ्रति सुंदरमति शोभावहं तत् वर्ति ११ अथ श्लेषोदाहरणमाह
मुदाय ९० [illegible] मया अविकुलशिखरिणः कुलपर्वताः चमत्कारेण [illegible] आधिक्यं [illegible] संदधि
रेकिं [illegible] बलं [illegible] किंभूतं सहं कामिनाति सहवनवरे मुदा हार्षेण [illegible] पुनः किंभूतं लोलो
त्पाटितपृथ्वीभारं शिखरं [illegible] रोमांचिताः दरात् [illegible] तोनिःसारं तोयं दन्तीकुरासेवा समूह
स्तस्यव पाटनं १२ अथ चागतलजो गुणं दर्शयति यथा समरांगणे संग्रामे युद्धस्फुरद्वैरीनरेन्द्राणां हस्ती समूहं तस्य

८

१०

17

कुलस्खलावजंबि सरस्वसि हृद्वस्रैः परिचयेनेव संपर्केणेव आरक्तीलं तहस्ताद्वेदोऽयमिति २२ सरस्वार्थ॰ यदर्थस्य पदानां
च सरसत्वं मधुरत्वं तत्तवति तदहं बुधैर्माधुर्यमुक्तं यत् अनिष्टुराक्षरत्वं कोमलाक्षरत्वं सर्वति तस्सुकुमारत्वं कथितं २४ अ
थ माधुर्योदाहरणमाह फणमणि॰ फणारत्नकांति आपास्थूनः प्रोतो लक्षणया व्याप्तकं चलत्रधामाति नपलः कचुको
य नसतथा यथि उरसि हृदये चित्रादहारस्फारकांतिर्मलहारवत् विलोलितः अक्रिहानः प्राप्नुवन् स्तवति तदा कुचक
लशानि ध्यानस्परशाधिकारी थस्यान् तत् हृदायपुस्तं करकमलेयं किमिति इति संदेहः अन्योपि फणीनिध्यानरक्षा
धिकारी स्तवति देव्या हस्ते कुंडलीसर्पः किमिति केन कारणेनेत्यहं जाने देव्या कुंचनिधानस्य रक्षार्थं तिष्ठ इव अ

रस्फुरपरच्चयेन वाक्षणि तकरतलो देवः स्विरि २३ सरस्सार्थपदकं वंय तन्माधुर्यमुदाहृतं अनिष्टुराक्षरत्वं
यत्सौकुमार्यमिदं यथा २४ फणिमणिकिरणालीस्फुरत्कंचुकितोल्लः कुंचकलशनिधानस्पर्शरक्षाधिको
रीउरसि विचित्रा हारस्फुरताम् जिहानः किमिति करसरोजे कुंडली कुंडलित्वा २५ प्रतापदीपो जनराजि
वंदितं च दीयः करवाल एष नोचेदनेन हिष्तां मुखानि रुपामायमानानि कथं कृतानि २६ गुणोरमोति प
रितोनुविद्धां मुक्ताफलानामिव दामरम्यं देवी सरस्वत्यपि कंठपीठे करोत्यलंकारतया कविनां २७ इति
[illegible] ॥ दोषैर्मुक्तं गुणैर्युक्तं मपिये नोज्झितं वचः स्त्रीरूपमिव नो भाति तं

आर्थस्य पदानां च माधुर्यं अर्थेनाप्यनतिरागद्योरसालवंति पादेषु तु अनुप्रासात् ध्वनितं विपंचीसदृशं सरसत्वं बोध
यं २५ सौकुमार्योदाहरणमाह प्रतापः हे देव त्वत्खड्ग दीपः खड्ग प्रतापदीपस्य जनरखा एव च द्वार्दिप वनस्पा
रहितेनेन खङ्गेन वैरीणां मुखानि रुपामयानां रतीति रुपामायमानानि कथं विहितानि २६ गुणो॰ देवी
सरस्वत्यपि अलंकाराहतोः कंठपीठे कंठेनोच्चरतीत्यर्थः अमीभिः सर्वैः गुणैः सामस्त्येन सहितं किमिव
मुक्ताफलानां दामेव तदपि गुणैः श्लेषाद्यनस्पात् अन्यापि नायकः अलंकारं मुक्ताफलानां दाम कंठे करोति

×टीका×

१९ इति श्रीवाग्भटालंकारे तृतीयः परिच्छेदः ॥ अथ जात्यालंकारा... दीर्घराहदोषे अहं तमलंकारसमूहं क
थयामि येन उज्झितं तत्काव्यं वचनं न शोभते दोषे रनर्थकादिते र्मुक्तमपि गुणैरौदार्ययुक्तमपि किंचित्स्त्रीरूपमिव
यथा स्त्रीरूपं दोषैर्वर्णादिभिर्मुक्तं गुणैश्च दाक्षिण्यादिभिर्युक्तमपि कटककेयूरहाराद्यलंकारैर्विना नोल्लसति अलंकारा
द्विधा शब्दालंकारा अर्थालंकाराश्चेति यथा चित्रं १ चित्रं २ एते चित्रादयः ...पि द्धि० शब्दालंकाराः इतरे
ज्ञास्यादयो अर्थालंकाराः कथ्यन्ते २ प्रतिअन्योक्ति ३ परिहृति ५ अप्रस्तुत ६ पंचवर्तिः ... यथा अमं मलंकाराणां

बुवे लं कृयो चूयं १ चित्रं १ वक्रोक्त्य २ अनुप्रासो ३ यमकं ४ ध्वन्यलंक्रिया ॥ अर्थालंकृतयो जातिश्च
उपमा २ रूपकं ३ तथा २ प्रतिवस्तूपमा ४ भ्रान्तिमान् ५ नापकौ... संस्तुयः ॥ दृष्टान्त व्यतिरेकौ च उ
पमा २ रूपकं ३ तथा २ प्रतिवस्तूपमा ४ भ्रान्तिमा ५ नापकौ ... विरोधावनाः १५ दीपिका १६ ति
प्रकृति १० स्तुल्ययोगिता ११ उत्प्रेक्षा १२ अर्थान्तरन्यासः १३ समासोक्तिर्विभावना १४ दीपिका १६
पो २१ हेतुः १८ पर्यायोक्तिः १९ समाहितं २० परिवृत्ति २१ यथासंख्यं २२ विषमः २३ सहोक्तिक
२४ विरोधी २५ वसरसार २६ श्लिष्ट २७ समुच्चय २८ ५ अप्रस्तुतप्रसंधि सा...
अनुमा २१ पिच परिसंख्या ३२ तथा अप्रश्नोत्तर ३३ संकर ३४ एवं चा यत्रांगसंधि लं रूपैः संस्कृतैः
स्वकल्पना सत्वाप्नो किंचित्रं न चित्रं चित्रलक्षणम् ॥ १

नामानि ज्ञातव्यानि ॥ यत्रांगाख्यालंकारे कृतैः कृत्वा वस्तूनां कमलदलादिरचना क्रियते अगौरवयवैः संधि
तिः संधिः ... वस्तुरूपैरिति अथवा वस्तुनोंऽगानां ये संघीयस्ते बहुरूपाणि तान्यवाक्षराणि कानि तानि
त्रनामालंकारस्यात् ... प्रसन्नो अर्थप्रसन्नतायां सुललितं च पुनस्तदपि चित्रं स्यात् यदाश्चर्यं
नवकेसारादि क्रमेणोदाहरणान्याह सर्वचित्रस्योदाहरणं यथा ॥

५

ऊ	न	स्य	न	य	न	स्था	न	ध्या	न	ए	नः	छि	न	च्छि	नः
पु	नः	पु	नः	जि	नः	पी	न	ज्ञा	न	ध्या	न	ध	नः	स	नः

॥ऊनस्येति॥सज्जिनो १ स्मा कं उ नः ऊनः वारंवारं पापा छिनत्तु इनः स्वामी जिनस्य नयन स्थान

ध्यानः ज्ञाधीयस्य स न ध्याएना च ता परमेश्वरस्य व च नेन वृजनः परलोक मार्गं पश्यति यद्ध्यान पनस्थाने श्राग म लब्धो ध्यानेयस्य सतु ध्याए ता वता ज्ञानं पीनं लोकालोक प्रकाशकश्चा तु ध्याने वपीनं निश्चला वात इदं षोडशदह कमलं आकार चित्रं गोमूत्रिका बन्धादिदमे व गाति चित्रं ८ ऊ न स्यो स्थाप नायु घा स्वर चित्रमोह गणा न रक्षि त्रा म मय त्रा मननि हन्त्र श्रा म मय सस्य संबोध मेहे जि

ऊनस्यनयस्थाना ध्यानए नं छिनच्छिनः पुनः पुनः पीनज्ञानं ध्यानधनः सनः ८ षोडशदलं गोमूत्रिका चित्रं गणानरगणवरकरनरचरण परपदशरणा गऊनपद्मकपद्मक श्रमदनगतमदगऊकर यमल श्राममयजय रुयघन वनदहन ए एक स्वर चित्रं मूलस्थिति मधः ऊर्वन् पात्रे ज्ञेष्ठा नारूढः विटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्टतः पथिकस्य सः १० विरूपदादिकारमात्राच्युतकं वटः

नत्वं सर्वकीर्तिलव सेव गणाः गणानराः मनुष्यास्तेषां गणः समूहस्तस्य वरं वांछितं करूतइति वरकरौ अरुणौ वरकरनरचरणौ कल्पलतालौ चरणौ यस्य सतथा तस्य सं० परमपदं मोक्षपदं तस्य शरणा गऊ नास्तेषां मार्ग ल्प वरक हकं दर्प रहितं हे गता हंकार गऊ स्तेव करयमलं नारूयुगलं यस्य सतथोतस्य सं० शामल इतिपाठे तु गऊस्य ह स्तिनः कर शुंडादंड स्तद्वत् श्यामलः श्यामवर्णः स्यमेव घनं निविडं वनं तत्र वैश्वानर वनारण्यं कस्वर चित्रं एमू लस्थितिं सत्वं विधोविटः कस्य कुलीनस्य सेव्योस्तवृति अपितु न कस्यापि किं कुर्वन् स्यपथि मार्गे सदाचारे तिष्ठतः वि टः किं मूलस्थितिं मूलकुलाचारं अधः कुर्वनु गतमरूरयस्य स्त्रीगना रूरामूरवास्तौहृष्टः सेविनः अघविरपदात

च्यावमानेन नरकारेण अर्घीतवटक्ष्टीति स एवं विधोपदापधिकस्य मार्गे गायासुखकारित्वात् प्रसिद्धो वटः सेव्यस्य
वृक्षलानां जटानां स्थितिर्मध्ये कुर्वन् गता० गतं अकं आवाइत्यकं येस्य तत्तोः पुत्रैरित्यर्थः पथिकस्य किं तस्य
कौ पृथिव्यालीनस्य तिष्ठतः प्राणं दत्वा स्थितस्य चिटपदादिकारमात्रान्यूनतकं वट इति इकारमात्रन्यूनतकं
स्वरचित्रे च्यवमानस्वरत्वेनाश्चर्यं भवति २० धर्मा० गुरूणां वचनेन तत्परा नरके गता दुःखितां गच्छंति धर्मं अ
र्मं अधर्ममपि वजानंतीति साधूनां सत्पुरुषाणां पक्षस्य पातने सो धर्मो बिंदुन्यूनतके वचनपदात् वचनमेव
नवति हे नर गुरूणां पित्रादीनां वचनेन निर्देशे रताः के पुरुषा दुःखितां यांति अपि न कोपि तेषु गुणसंपत्तिर्माहमा

धर्माधर्मविदः साधुपक्षपातसमुद्यता। गुरूणां वचनेनिष्ठा नरके यांति दुःखिता॥ २१॥ वचनपदात् द्वि
दुन्यूनतकं वचनमिति ककाकुकं ककौंक। ककिकोकैककुः ककः। अकुकौकः ककौ काका कक्कौ
कुकुकं कोककुः॥ २२॥ एकव्यंजनचित्रं कुर्वन्नदिवाकरान्वित्वं दधच्चरणद्वंद्वं दैत्योप्सीकसेनायाः
करणुः प्रसरत्पसो॥ २३॥ ककारपदात् ककारमात्रन्यूनतकं प्रस्तुतादपरं वाच्यसुपादायोत्तरप्रदत्संग

गाः मार्गे चिदंतीति साधूनां पक्षपाते साहाय्यो सावधाना उपकारिण इत्यर्थः वचनपदात् द्विदुन्यूनतकं वचनमि
ति २२ एकव्यंजनचित्रमाह ककाकः श्रीत्रसिनिर्वाणमहाकाव्ये राजीमतीपरित्यागाधिकारे समुद्रवर्णने कका
कुदत्यर्ये श्लोको वर्त्तते ककौ वारिधिर्वर्त्तते केन जलेनोपलक्षितः को वातो यत्र यद्दा केन वायुना जोरितं कं जलं
यत्रेति ककः किंभूतः कं सुखकारी का कुर्धीनिविरिसो येषां ते ककाः कदः के न कामेन जलेन वा का कबोध
नि विरिसो येषां ते तथा इति वा ककाकवश्च ते कं काश्च जलपक्षिणः केका मयूरध्वनिः कांक्षि येषां
ते केकाः कश्च ते केकि नो मयूराश्च कोकाश्च कवाका एतेषां एकमदिति येकु स्थाने ताभिः नककः कु
सितः अकवः श्रोत नाकोकसो जलवासिनश्च ते काकाश्च जलवायसा काका एव काककाः स्वा

क

वल्ला—३

वृक्कोकू २

२०

र्वकप्रत्ययः तेषां अकामानारोयस्मिन् पालनवात् तथाकुचो वेदवाच स्तासां का कवो वक्रो कस्य स्ताः कुपित कि
आदाने कुकि ति लत्यतिः इति कुको कुकः सवासौ को कुहा मत्र एवाके उ संगे यस्य सविहु स्तस्य कुस्तान यः समुद्रशायि
वीदस्य १२ कुर्वन् हे देव योष्मा कस्यासे त्पस्या सो करेणुः हस्ति प्रसरति किं कुर्वन् दिवाकारो न सहकरा स्त्रेवश्रु
कुल स्त्रिस्स जन्न पुनश्चरणो नाम्ना डंबरं दधत् स्थूलवान् अयं चकको रक्तकमलकेरेणुः प्रसरन्निदिवा करस्पस
र्यस्य स्रोषं कुर्वन् पुनः चरणाडंबरं दधत् एवंविज्ञ नक्षतकं १३ चक्कोत्केरूपमा हासखुता यत्रतत्र रदा नासखुता
त्पस्तावा तत्पत्रा दन्यदा व्यलवा संगे नयाह षुंडे नस्रोषपदेन वतनयार्थे वा चिन्ता राष्टैनैव बूते मा वक्रो कि
स्रोषमुखेनाह यत्र चक्कोक्किरेव सा १४ नाधमे मयूरो नृत्यति तुरगानृनवक्रसः कृतोरत्तं नतं कृपया
प्रिकलापिन् मिहसु कलापी प्रियेकोस्ति १५ नेतुः पार्वति तामकी र्त्तयतत्वे ज्ञाता उयिष्माः यह को
डाक्षेनशिवेति सत्यमनघे किं ते स्त्रगालः पति नोस्वाणुः किमु कीलं स्मानहि पक्ष स्वामी कुतो नागवो
कथ्यते एवं व्याहृत संस्रोषालं का रो नेत्य कं १६ अथ तेषोदाहरणमहो नाथमयूरो का विनतो पतके किंने
दृष्ट्वा प्राह हे नाथ प्रश्ना चक्षुत्तमयूरोनृत्यति मल्लियो तं गेनाह हे प्रिये किं नर च्छ किं पुरुष युक्ता वदनोमयुः इति
वेना मयुः किं नरस्तस्य उरो हृदयं तस्यन्नृत्य मे वकुत प्रियामाह नत्व हं कलापिने कथयामि कलापो मयूरपि
छलास्ते विद्यते यस्य सतथा तो प्रियःमाह हे चंद्रवदने प्रियत्र स्थाने कं सुखं लपति जल्पतीति कलापाको
किलादिति पदसंगे मोशरदा नं १५ अथ स्रोषोदाहरणं यथा नेतुः पार्वति कं दोलन क्रीडया व रे विजयागोर्यो
विजयाभीम सखी पार्वत्या मित्रेवोल्पा वो सुष्मानपि तु रक्षं स्थिति इ नीतिकिं विजया हे पार्वति नेतुः स्वप्रा
णप्रियस्य नाम कीर्त्तय कथय नेत्त कीर्तयसि नदा निजकी अकमले नचीता डयिष्यामि पार्वती त्वाह शि

वः इश्वरः विजयासहास्यमाह । हे सखि विजके दृश्मिदं शिवः स्थाणुरुच्यते सम्प्रति गौरी अस्य गौर्या इस्सरोषामवचेड
कं नकिं तु स्थाणुः स्थाणुशब्द इश्वरवाची ततो विजया ह स्थाणुशब्देन कीलक उच्यते सकिं तव हस्ते गौरी आह
नहि किं तु पशुस्वामी पशुपतिः विजयाह तु दन्तिवितर्के गवां गोष्ठी गोपालः सकिं तव वर्तते इति गिरः अत्र सर्वी
रूं ष्टी स्ये वाधीनराश्रयणात् श्लेषवक्रोक्तिः २६ अथ तत्राम स्वलक्षणमाह तुल्याकृतिः श्रवणे आकर्णनेयो
ऽतिनानितधा तुल्याक्षतानि तानि अक्षराणि वर्णाः तुल्याक्षराणि तेषां मौहृत्तिः पुनः रगमउच्चारणं
सोऽनुप्रास उच्यते किंतु तो नुप्रासः स्फुरतो दीप्यतो गुणाज्ञादौ यौदृशौ यस्मातस्फुरइगुणः गुणो हि अनु
प्रासेन दीप्यते स चानुप्रासोऽयं द्विधा छेकानुप्रासो लाटानुप्रासश्च कविर्विदग्धास्ते लोकाः लाटदेशी
दो लाः खेल तत्कर्म भणीति विजयागौर्यौ गिरः पातु वः २१ धातुत्स्यक्षत्यकारातत्रिरनुप्रासः स्फुरक
ताः अतत्पदः स्याच्छेकानां लाटानां तत्पदश्च सः २१ अलिकुलं कमलंगारकरद्वयसरहेलया चं
दुचंडीशा निमीलित मस्ति न स्पर्शी महेश्वरी ११ पादरपोरणा विदोश्यां दानवानां दानवद्विषा नीति तिष्ठे
याः तत्र छेकानुप्रासो न तत्पदस्याव तात्पेव स्वर्वी क्षानिपदानि यत्र स तथा अतत्पदइति न तत्पदोऽतत्पदः स्थित
इति तत्पदस्तु पदैः लाटानुप्रासश्च तत्पदः २१ अथ छेकानुप्रासलक्षणमाह अलिकाचिद्विरहिणी चंद्रमसं प्रत्या
ह हे चंद्र करद्वयसरहेलया किरणविस्तरणलीलया अलिं तर्यता कलंकाय अंगारो यस्य स तथा तस्य संबो
धने हे कलंकमंगारः चंडीशानिमीलितं वरसंस्पर्शी नाहेश्चिस्पृष्टुयो यो नवविरक्तित्पदश्चरतिमी
लंधन स्पृशतेऽन्यस्य कलंकाद्दूषणं हे चंद्रन वाप्यतनिकृष्टस्य च तद्दूषणं १८ अथ लाटानुप्रासो दारणा
रणा कश्चित् श्रीकृष्णस्तुतिमाह हे तत्पालरयेक्रूः पृथिवीन तस्मात्या धनकृष्णादीनां ॥ः प्रस वक्रत्य ति

स्थानं कृत्वा किं कृत्वा संग्रामे संग्रामकोविदान् दानवान् दैत्यान् कंसादीन् हत्वा विनाश्य किं कृत्वेन त्वया दानव दैत्यवै
रिणं हित्वा १९ अथ पादेन लाटानुप्रासोदाहरणमाह त्वं प्रिया हे चकोराक्षी चकोरवत् अक्षिणी यस्याः सा तस्याः सं
बोधनं त्वं प्रिया यदि मम स्यात् तर्हि स्वर्गलोकसुखेन किं करवाणि चेत् त्वं प्रिया सुरतचतुरा मे न स्यात् तदापि तेन किं २०
एतेषु श्लोकेषु सर्वेषु तुल्यानामेव वर्णानामावृत्तिरुक्ता संप्रति किंचिद्भेदेपि वर्णानां तुल्यश्रुतित्वात् अनुप्रासः
स्यादिति दर्शयति तथा एकत्र कश्चित् यदुक्ष्मापालो यादवराजा सीधुरसं मधुरसं पश्चात् पिबति स्म पुरस्ताद्यु
वतीभिः सममादात् उन्मादं प्राप्तवान् तत्र हेतुगर्भितं विशेषणमाह किं विशिष्टः एकस्मिन् ताडनेस्वकलत्रस्य

नरेन्द्रपालो न रियं न स्त्वया कृता १९ त्वं प्रिया चेच्चकोराक्षि स्वर्गलोकसुखेन किं त्वं प्रिया यदि
स्यान्मे स्वर्गलोकसुखेन किं २० एकत्र पात्रे सकलत्रचक्रे नेत्रामृतं बिंबितमीक्ष्यमाणः पश्चा
त्पपौ सीधुरसं पुरस्तान्ममाद कश्चिद्यदुक्ष्मिपालः २१ स्यात्पादपदवर्णानामावृत्तिः संयुता
युतां यमकं तिन्नवाच्यानां मादिमध्यांतगोचरं २२ दयाचक्रेंदयाचक्रे सतां तस्माद्दूरं तत्वानि तेन २३

वदनं प्रतिबिंबितं नेत्रस्यामृतप्रायं हर्षकारित्वात् मालाः पश्चात् एतावता कलत्रवक्त्रदर्शनादेवं प्रथमम् उन्मादंग
तः स दत्तः पुरस्तात् पपौ पश्चात् स्फुटं तुलानसत्तत्र सनादप्रायः यथा एकत्रपात्रे इति अत्र वक्त्र नरवर्णी दृष्टो सो कुमार्या बा
धः एवमान्यथासामपि गुणानां बोधानुप्रासासक्तं न कविना रक्षणीयं २१ अथ यमकलक्षणं तेदानीमाह स्यात्पा
द पादपदवर्णानामावृत्तिः पुनर्नित्यनं पुनः २ रं नुत्रीलनं द्विरुक्तं त्वं यमकं स्यात् इत्यस्य चतुर्भेदाः पादकप्यं तेवि
सन्यं नवदवर्णा अक्षराणि एतेषां त्रयाणामपि आवृत्तिः द्विधा भवति एका संयुतामिति तां संलग्ना अपरा असं
युता असंमिलिता एतावता षट्प्रभेदा यमकस्य षड्विधमपि यमकं त्रिप्रकारं एकमादिगोचरं पादस्य प्रथमाक्षर

विषयं द्वितीयमध्यगोचरं पादस्यांतगतवर्णविवर्णविषयं तृतीयमंतगोचरं पादस्यांतवर्णविषयं एवं त्रीयमकस्य स्फु
टा अष्टा दशास्ते दा भवंति वर्णादीनां संयुतासंयुतासंयुता च ताः न्येपि बहवो भेदा भवंति किं विशिष्टानां पादपदवर्णा
नां भिन्नपृथक् वाच्यमर्थो येषां ते तथा तेषां एतावता लाटानुप्रासस्य यमकं निरस्तं तत्रार्थस्यैक्यात् अतस्तदा ह
रणं भिनत्ति २२ अथ यमको दाहरणानि दर्शयति यथा दया० तथा रत्नदया च क्रे रूपान्कृतवान् तस्मात्कारणात् स
तां सत्पुरुषाणां विभेदमं दया च क्रे दत्तवान् चतुरस्र रूपं छंदः चूडानामा छंदः २३ मध्यपादयमकमाह यत्रास्ते रा
जेंद्र तवयशः सत्त्वप्रधानं संतं समुद्रं आ रसमुद्रपारंगमिति किं तत् तस्य ते उरगारे गरुडस्य तुल्या अंगकांतिः सा

यत्रास्ते समुद्रान् सदारोरगारेः सदारोरगारे समानांगकांते २४ द्विषां मुद्गतानां निहंसि त्वमिंद्र मुदं

×मुदंताध
राणां×२

तेषां धराणां २५ पृथिवीनाति रामां परमारणस्य विनाति रामां परमारणस्य सदैवतं जोजितं राजमानं सदैवतं
जोजितं राजमानं २६ सारंगवयसां निधा राजिकाननमग्रतः सारंगवयसां निधा दारुणां शिखरैर्गिरी
आसन्नदेवानरराजिराजि रूढोत्कटा नाभिरमंत्र नाडौ क्रीडारुतो यत्र दिगंतनागा आसन्नदेवानर

रीरदाहिर्यस्य सतन्नातस्य सुवर्णवर्णस्य च पुंछः पुनः किं सदा नितरां तरंदरिद्रं गच्छंतीति सदारा रागा एवं विधा अरयो यस्य
सतन्नातस्येति छंदः चूडा छंदः सोमराजी छंदः २४ अंत्यपदयमकमाह द्विषां तो राजेंद्र प्रचंडानां बैरिणां मुदं ह

तानी४५
१२

र्षनिहंसि विनाशयसि कद्रव केषां इंद्र द्रवधराणां यथा इंद्र धराणां पर्वतानां उन्नतमेघानां च मुदं
निहंति २८ दमपिछ रूपं छंदः २५ आदिमध्यमगोचरमध्यांतगोचरं चयथा विना हे राजेंद्र तव रणस्य संग्रामसेनाः
सदैव सर्वदा विनाति शोभते किं भूतस्य रणस्य परमारणस्य परेषां वैरिणां मारणं यत्र तत्तथा तस्य किं भूता र
णविना अतिरामा अतिशोभना रामा तव रणाय ज्ञायते या सा तथा पुनः किं परमा सर्वोत्कृष्टा रामा रम्या मनोहरा हे
अजोजितं राजमान अजवद्विष्णुवत् अर्जितेन बलेन राजमानं शोभमान सदैवेन त्वाज्येन वर्तते यत्न सदैवे

...नुसेलेन ... एवंविधं तेजस्येन आर्द्रितं राजसुरूवेधुमान्तं सत्मानं ... वायेन सबधा तस्यां ... रकं अथास
प्रतोहरूषो सारंग स्य०। आदिमध्य मोचरयघा अथ गिरनारवर्णनं गिरर्गिरस्य शिखरस्य ... कामन वनं अगत: सुरस्त्रा
दर्तेन सातीतिरोव: वनेकी दृशासारंगप्रधानं गवया नामारण्ये त्राढानां सानिध्येन नैकद्वीन राजत दृष्टो वंशीले सारंगवधा
दत्तेन सातीतिरोव: ... निधिल्तिर्निध्यानैरदो रुणमरोड्ं मनोहरस्पि त्सर्यः अथवा सारंगवयसां निधि
सांमृगपङ्क्तिणां स्थानं इति श्लोक: निधिल्ति ... अथ ... अत्राओपर्वतेरयेलता नां राजि: नवनरराज्ञ किंतु
तत्स्थानकरूतमदारंस्य २७ आद्यो ... ...आसन्न अत्राओपर्वते ... आसन्नात्र हराद्वेवायस्यास्तस्य यत्रपर्वते दिगंत गादि
राजोव किंविशिष्ट: आसन्न देवा ... सारस्वात् आसन्नात्र हरा देवाय स्यास्तस्य यत्रपर्वते दिगंतगादि
राजराजिरट अमरनगरस्मेराक्षीणांप्रपंचयति स्फुरत् सुरतरुचयेकुबीणानां बलत्कमरंहसं
दृहंसहसुरिरायांतीनां नरेशो नगेन्द्रं हं सुरतरुचयेकुबीणानां बलत्कमरंहसं रणंरंतारामाकु
रबकमलो रंतारामाकुरबककमलो रंतारामाकुरबककमलो रंतारामाकुरबककमलो ३० हा
रबकमलो रंतारामाकुरबककमलो रंतारामाकुरबककमलो ...
गाजानदेशलाश्रायेकोश: आसन्नवर्तेतस्य पर्वते किंविशिष्टे वानरेंद्रशोरमाने २८ मध्यांतगो चरयघा अम
गाजानदेशलाश्रायेकोशक्तः आसन्नवर्तेतस्य पर्वतेवाणानां बाणवृक्षाणां भूमि: अम० स्वर्गस्त्री
रहेनरेशाहेबलोरुमा वायें समर्थे इह अस्मिन्नगे गिरनारपर्वते बाणानां बाणवृक्षाणां कुसुमि: अम० स्वर्गस्त्री
णांदेवीनां रंहसं वेगं प्रपंचयति विस्तारयति मनोहर जात की दृशो नाग स्फुरंती: शोतमाना: सुरतरूणां कल्प
हदेवीनां संहृतायत्रसतस्मात्तस्मिन् कीदृशीनां देवीनां सुरदेवै: सह सुरतरुचये संतो गालितावाय: अ
नूहसर्वदा आयांतीनां नानां बाणहरूरस्मिकामनोरमनोरमजातमार्गेवेगमुत्पादयति पुन: की दृशीनां
अरमस्यघर्घेचलत्कुंधवलहंसहास्यकुबीणानांविदधतीनां रनाव तात्र अस्मिन्पर्वते सुरै: सह संतो गाकत्तुंस
मागकेतिदिव्य इति २८ श्लोकावसानमोहृतिर्यघा रंतारामा० हे अवकरक्षक ... एवंविधकुर्दे मिर्वतेते

ना

॥चत्रैते॥

किंभूता रंभारामारंभानां कदलीनां आरामा उपवनानि यस्यां सा तथा किंभूता कुः कमला रंता कमलानां आरंभा उत्पत्तिस्थानं यस्यां सा तथा रामा रमणीया कुरबकैः वृक्षविशेषैः कमलाशोभा यस्यां सा तथा रंता अप्सरसः सा एव वरा मानार्था यस्यां सा तथा अकुः अकुत्सिता पुनः किंभूता अलकं वकपंक्तिं … पानीयं मलतो धारयतीति मलमा लोधारा … रमत्य … कुत्सितो रवः कः … कुरबकाः नकुरबकाः अकुरबकाः कमला हरिणा यस्यां सा तथा एवमन्यदपि यमकं … २० इदानीं तत्तेव प्रकारेण यमकोदाहरति अत्र संयुता … यथा हारी नहारी … गिरिनारपर्वतः अत्र पानीयधत्रे किंभूतो

री नहारी नतमे धत्रे सबालसेवासहंसमंतः जंबालजंबालमलं दधानो मंदारमंदारववायुरद्रिः ३१ नेमिर्विधाता नयनोनयनो दितश्रीरत्नांतबुद्धिविलवोविलवोधकृत्यः प्राप्तसदेलिन राजगराजितत्र स्तूतेन चारुजगदे जगदेकनाथः ३२ यदंपातिके … सरलाः सरला … हरिणा हरिणाः

… हारीतः पक्षिविशेषः हारी मा नहारी किंभूते … सबालं शैवालं … अलसा … हंसा यत्र … जंबाल पंकज जातं जंबालं कमलं … दधानं किंभूतं कमलं बालम… मंदारमंदारववायुः मंदारवृक्षेण मंदारवः … वायुर्यत्र स तथा ३१ मध्ययमकं यथा नेमिर्विधानंदरंतू यो … नावारूमाना … तवविलत … जगदेकनाथे किंभूतो नेमिः विशाल नयनः विस्तीर्ण नेत्रः पुनः किंभूतः नये न्यायमार्गे … दिता उदिता श्रीर्यस्मिन् स तथा अपरं किंभूतः अन्तः सत्यो बुद्धिविलवोयस्य स तथा पुनः किंभूतः विगतः … सभविलवः नगरात … गिरिनारपर्वते … जगत एको द्वितीयो नाथः ३२ अंत्ययमकं यथा यदु नदिदं कंपा

×२ हि ×२

१३

27

नीयं अलमत्यर्थं विनाति यडपांतुके षुयस्य जलस्य समीपे षुसरला: अचका: सरलादेवदारू वो वर्त्तेनि यत्नलमत्य
लक्ष्मी लत्पहरिणा वायुना सह हरिणा मृगा उच्चलंति उन्मालत्येन त्रमंतिये अपानीयेरमा लक्ष्मी: एत्य आगत्य परमु
रू हे कमलं पदं आपलते पत्र कमलं एत्य लक्ष्मी: परं मुदं प्राप्तवानु ३३ असंयुता हुतीयथा कोतार कोतास्वीर
तेषां तत्तीरे अधुनि मार्गे वर्त्तमाने सति मधुपा वसंतस्य प्रवीरा आ रंले कांतार स्तु मिकायां पिककामिनीनां कोकि
लानां तार स्वाचं मनो स्ववाली सोढुकारूमतेस्म अपितु नकामपि किंरूतस्य माधुपा: कोतानि मानाज्ञानिअ
रविदानि कमलानि यस्मिन् सतथा ३४ मध्यमयमकंयथा चकार हंसो स्वाहसो यमास्वाद्विषां संततिस्तु
तदिदं विलसति कमलं कमलं मुदसेत्यपत्र परमापरमा ३३ कांतारस्तु मौ पिककामिनीनां कोतार
वां चरूमतेस्मसोढुं कोतार तेत्रो ऽधुनि वर्त्तमाने कांतार विदस्य मधुपप्रवीरो ३४ चकारसा हंसयुद्धे
धृतो ज्ञासो हंसवया दैन्यत्रासो हसंज्ञा यथा द्विषां सोसाह संतति ३५ गिरा स्तुयते कोकिला कोविदा
रं यत स्वद्वने विस्फुरकोविदारं मुनीनां वसत्यत्र लोकोविदारं न च व्याधवक्रे रुतो कोविदारं स घ
रूत्वत्र रहित इत्यर्थः
संप्राप्तास ताद्द्यमाह यायुद्धमाहसं चकार च पुन: धृतोज्ञासस्तीसंत्रासस्य च कार ३५ अंत्ययमकं यथा गि
रूा कोकिलाः स्तुयते किं रूताः गिरं विषये कोविदा पंडिता अरमत्यर्थं यतो यस्मात्कारणात् स्वद्वने विस्फुरकोविदा
रं कोविदारा: कर्णिकार हृक्षा यस्मिन् स तथा अत्र वने मुनीनां लोकोविदार
रं वर्त्तते विस्फुरं नोवि केसंत: कोविदारा: कर्णिकार हृक्षा यस्मिन् स तथा
नि: कतत्रैयथा लवति तथा वसति च पुनरत्र वने व्याधं च क्रं आखेटक समूह रूतो लोक: कृत तिवासं कर्त्तति किं
रूतं वा नृपतिलास्ता स्वदारयनीति विदारं ३६ अथ पादद्वये पिआदिमध्यांत यमकानि उदाह्रियंते पा
दद्वया द्विमकं यथा सिंधुरो अदः गिरस्तटं शिखरं उपेत्य आगत्य किं नरै: गीयते किं रूतं सिंधु० सिंधु

सिंधुरो चि
तलतागसल
का। सिंधुरोचि
तमुद्यत्यं कि
नरै: । कंदरा
जितमुद्दस्त
टं गिरे: । कं
दराजितगद्द
क्रीजीयते ॥
उनीसूत्रं
३७ ॥

राणां हस्तिनां उचिता योग्या लतास्ता अग्राः प्रधानाः सल्लक्यः सल्लकी इक्षाय स्पाशा एवं विधाः सिंधुर्नदी तया
सेविता शोभिता तत्र वह हस्तियोग्या लतायाः सल्लक्य आसा तासि सपल्लविता या सिंध वो नद्य स्तादिः शोभितः चापि
तं पुनः किं लक्ष्यलकंदरा जितं कंदेराजितं कंदरा स्ति गुहा लिर्जितागरहस्यायेन तन्नथा ३१ पादद्वयमध्यायम
कंयथा वसन्नु शैलेकः सिद्वादेव विरोधः कलं मधुरं गीतं न करोति अपि तु सर्वो पि करो शैले किं विशिष्टेक
लं० विषह रहिते सर्वो कष्टे इत्यर्थः अत्र शैले वसन्नु सन्न सरोगः सव्याधिः कश्चि घदिन वर्त्तते तथापर केष
लं सरोज हंसा वर्त्तते सरसि सरोवरे गच्छतीति सरोगः ३५ पादद्वयांतयकं यथा उकुर्वसंते वसंत मासेवार
वसन्नु सरोगो चकुलोनो न कश्चिल्लु परं सरोगो यदि राजहंसः गीतं कलकोन करोति सिद्धः शैलेकलं
कोपित्तु कानने स्मिन्नु ३८ उकुर्वसंते सरसीन वारणा बहुः पिकानाम मधुरान वारणा रसं बकामा
हन को विदारकं विलोकयं तो बकुलानु विदारका ३९ वरणाः प्रसून निकरा वरणा मल्लिनां वह
तिपटे लीमल्लिनां तरवः सदा शिखि विडो तरवः सरसः तीति निकटे सरसः धणयथायथाद्विजिके स
रा। हस्तिनः सरसी सरोवरे न जकुः न तत्यजुः कोकिलानां मधुराकल सुखदाः न कानवीनाः रला राज्ञा बहु
चकासिरे का खमोह मालाविसरं पुंडितागत सर्द का काविजाय का बकुलान् विलोकयंती सति कर
सं न आर अपि पुन अपि तु सर्वमपि संप्रापि बक घ इत्यर्थः तिरे किमपि खं गाथाविदारकं तिः पुत्रकं यथा
त वनितिः पुवया संतो गच्छ मन्नात ३९ पादेषु आद्यंतयमकं यथा वरणा वरणा इक्ष विशेषाः वर्त्तते
किंभूताः प्रसू० पुष्प समूह एवं आवरणमाच्छादन येषां ते तथा तरवो इक्षा अलिनां भ्रमराणां वरली
जालीवहति किं ता शोभि मल्लिनां तस्यां मां अत्र मिति स्नार वर्त्तत सरसः सरो वरस्य निकटे समापे शिखि

१८

जातरवः अमृतरसउत्पन्नत्वाद्व्योमतले किंभूतः शिखिजातरवः सरसः कोमलः ॥४० पादद्वयीलयमकं यथा
यथा यथा यथा यथा द्विडिहस्यउर्जितस्यविततवाड्व्योम हृत्तमः उच्छ्रितम स्यात् तथा तथा अस्य उर्जितस्य वि
तवस्य स्य हृदये व संहर्षे लव म हृत्तमो महाज्ञानं ज्ञायते कोपायाउतपद्येत एवमन्यदप्युदाहार्यो ॥२ संयु
तासंयुता हृतिर्यथा दास्य० दासी अतिकोपा न स भवति त्वयि आपं दास्यति ततो सर्वो भवति हियस्मादर्थे तत
कारले नाहहूहूकं नूंति मितो भवति हि प्रलोत वचापल्य मारूघाइत्यर्थः किंभूते त्वयि आसमंततः कर्कराकू
स्यति हि पतिसति ॥२ मध्यस्तयमकं यथा कुले अ त्रा सिम् नदी ध्याति करे नदी संगमेन द्या आस्थान करेणू
विततवस्यान्महृत्तमः तथा तथा स्य ज्ञायेत स्य हृदये वमहृत्तमः ॥२ दास्यति दास्यति कोपा दास्यति
सति कर्कराक्रू आपं भवति भवति ह्य नघी भवति मित स्तेन बहूहूकं वं ॥२ कुले ति मि सयाद त्रक
रेणूनां नदी ध्याति नदी ध्याति करेणूनां प्राणिनां गणनां पिका ॥३ गंगो बुध वर्तो गांतो मुमुक्षु
ध्यानगोचरः पापार्तिहरणायास्तु सस ज्ञानोजिनः स तो ॥४ जगदोमकीर्त्तिः श्रुतं जनयन्तुद्दा
नो हस्तीनां कुले ति मि नयान्मस नयात् नदी ध्याति नक्रीडति अरेणूनां लघीयसां जातिनामपिकागणानात्र
पितुन कापि ॥२ इदानीं वर्णं हृति रूदाह्रियते गंगां० गंगा इदं गां गत चोभुपानीयं तद्ददव लाओ गस्य आना
कांतिर्यस्य स तथा एतावता श्री चंद्रप्रभोजिनः तथा अष्टदलकमले पंचपरमेष्ठिध्याने अर्हं तोधवलो ध्या
यते अत एवोक्तं मुमुक्षूणां साधूनां ध्यानगोचरः ध्यानविषयः स ज्ञानः सम्यग्ज्ञानं यस्य स मा द्यान्ये
षामिति एवंविधः स जिनः सजीवस्तु मुमुक्षूणां पापार्तिहरणाय अस्तु पापपीडास्फोटनाय तव तु एवं संयुता
हृतौ सर्वं वत्स अन्यपि ते दाः ज्ञेयाः ॥४ संयुता मूलवर्णहृतिर्यथा जगदा० जयसिंह देव सत्व दधिनाथो राजा

धिरा ज्ञो नयति सर्वो काष्ठ वर्त्तते किं कुर्वन् उत्तादि स्थं आमीयपश्च साधवलं जनयन् उद्दाम कक्कटंधमते
ज्ञोत्रस्य सतथा इद शोदोरवर्तुलस्य तरिज्ञो मेनायस्य सतश्री प्रतापेन प्रवेव स्तूय सद्दश: ५५ संयुतासंयु
तर्कनीयधा मामा० सासा रामा स्त्री मुदि रमान सासती माम आकारयते आज्ञापयति यायाम देनम घ्याने
नरमौतल तदद ज्ञापा अथवा ऽ तिमाते नाऽरुण ज्ञाया लोचनादिषु रक्ती स्तनचात नाना विधाने ध्याने क गकारा
हेलोली लातनमय मा ने नं प्रयुरवयस्या: सातथा ५६ स्तियमको द्वन्द्वामतिधायइदानी अधीलिका राणांक्रमेणलक्ष
मुदाहरंति कवि तत्रा द्यलंकारा त्ति धिश्रया ऽ लंक्षो कमाह स्वता० सक्रियस्य सचेतनस्य मनुष्या दे: क्रियास
मधुमदो: परिघ: जयति प्रतापघ्न जेय सिंहरूपास्तदंधिनाथ: ५५ मामा कारयतेरामा सासा मुदितमा
नसा याया मदारुणज्ञाया ना नाहेलामयानेनाः ५६ स्वती वोक्ति: पदार्थस्य सक्रियस्या क्रिय
स्य वा जाति विशेषणतो रम्या हानस्तनौ तिकादिषु ५७ बर्हीवली बकुल कांविरुचो विचित्र लंडु
वेचारचित चारु कुंकुल लीला: गुंजाफलग्रथितहार लता: सहेलं खेलंति खेलगतयात्र वने शबं
हितस्य वा अथवा अक्रियस्य अचेतनस्य तिस्थल स्यपर्वतादे: पदार्थस्य स्वतावोक्ति: स्वरूप वर्णनं जातिनामाल
कारस्यात् सा च हाने तिलकादौ त्र सेता तेर्त कादिषु बालकादिषु वर्णमाना विशेषणतो रम्या स्यात् ५७ अत्रोदाह
रणं बर्हा० अत्र वने शबर्यो भिल्ल्यो भिल्लनार्य: खेलंति बर्हावली मयूरपिच्छ श्रेणी तद्बद्ध हलया सांड्याकां
न्या कटिमेखलया राचितेशोतं तेया स्ताल्लसधा विचित्रयापंच वर्णया लंकृतेत्र चाविदितप्रधानवस्त्र लीला: गु
जा फलै ग्रथितहार लता: सहेलं सलिलं यथा स्यवत्ति तथा खेलगतया: सविलासगतय: शबरीणां हीनता व
तहा नेउदाहरणं ५८ अथ वक्रोक्त्या उदाहरणं आर हुकारंगा किंहेसीन एव: दराम खोरावलोआरसम

२४

१५

३१

नेत्रश्रोत्रपाणीपल्लववदनसमूहः। उज्ज्वलसितविंशतिनुजवननिवेशाः स्मानवर्त्तितरतिनोऽथ॥ ४९॥ अथोपमायाल रूऽ
णमाह उप० उपमानेन दृष्टांतेन सह उपमेयस्य पदार्थस्य साहृश्यं तत् सा उपमा मता कैः रूचाग्रत्यये अाय
वदादिभिः अव्ययैरिवादिभिः तुल्यार्थैरनुकरोत्यादिभिः समासैर्वा कं टह्यादिभिः ॥ ५०॥ अथोदाहरणं यथा
गत्याविव जिनपतिश्रीनेमिनाथो वो युष्मान् पातु किं कुर्वन् राजीमतीत्यजन् परिहरन् किं रू लां कुंतागदंती कुं
दवद्दुग्धामनोज्ञा नंदंता यस्याः सातथा तथा राजीमतीविलासमंथरया गत्या राजहंसीइवाचरतीति राजहंसायते
इति प्रत्ययोपमा यस्या वदनं श्रीकं चंद्रमिव इत्यव्ययोपमा २ यस्याः नेत्रयुगलं श्रियानीलोत्पलानि अनुकरो
रक्त नेत्र श्रोणि सयंकर वदनधवर्त्तिनि हिसीना भुजा स्मान वक्त्र-रावणा
यः ॥ ४८॥ आरक्तानित्रश्रोणि रति नीसल वयणुकरो कुरंगच्छि उल्लसिरवीसतुअवण विणि वसो दसमुहो
एसो ॥ ४९॥ उपमानेन सादृश्यमुपमेयस्य यत्र सा प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थ समासैरुपमा मता ॥ ५०॥ गत्यावि
नममंदयांचतिपदं या राजहंसायते राजमत्या यस्याः सश्रीकं कमंडलमिव श्रीमत् सदैवाननं राजमत्या यस्याश्चानुक
रोति नेत्रयुगलं नीलोत्पलानि श्रिया [illegible] श्रीमती पातु वः ॥ ५१॥ चंद्र
निभ तुल्यार्थोपमा ३ कुंदाग्रदंतीमिति समासोपमा ४ ॥ ५१॥ पुनर्लघुबंदस्युपमाश्च तत्सा दर्शिता चंद्र० तस्या वदनं
मुखं शशांकवद्दृश्यते इतिश्रत्याप्योपमा १ तस्या ओष्ठः पक्कबिंबीफलं हसति अनुकरोति तत्तोऽपि ओष्ठः तस्या
इति तुल्यार्थोपमा २ तस्याः किंनु ताया: सुष्ठु० सुष्ठु धन्या कंदर्पस्य धनुर्लता नु वो यस्याः सातथा तस्या
इति समासैरुपमा तस्या नेत्रे नीलोत्पले इव इंदीवरकमले इवेत्यव्ययोपमा ॥ ५२॥ मय० हि सुतगतविवि
रहे तस्याः स्त्रियो मुखं सत्कुचितं नितिः श्रीकंजातमित्यर्थः को दृशस्य तव मदस्तत्तमानसस्यापि तित्यं दोषाक
रस्य कस्येव किमिव रात्रौ नो विरहे कुमुदमिव यथा चंद्रस्य वियोगे कुमुदं संकुचति मृगस्तत्तमानसस्य म्र

गाश्रितमध्यस्य दोषाकांतत्रोकराः किरणा यस्य स तथा तस्य इत्यन्वयोपमा विशेषः ५४ तेन न्यूनं हीनं अनायूयंतं वी
तरागं न मतं साम्यं न्यक्केवलिनां ईदृक् स्वामिनं उद्दलिता मर्दिता दृढतराः कषायाः कामक्रोधादयो येन तथा
तं यस्य भगवतः शरीरं अविक्रियात्तेदेन मनरं वसुप्रसन्नं वर्तते यस्य मनः शरीरं असि वसुप्रसन्नं वर्तते इत्युपमेयो
पमा अथवा अन्योन्योपमा ५५ ये देवा हि देवाये पुरुषा लवतः पादारविंदं तत्पादौ आश्रिताः ते पुरुषास्तेऽद्यवश्र
रूतां श्रियं लसते ते अत्र पादयोः पादद्वयोरेवोपमानं तेषां पुरुषाणां तेषामेवोपमानं अत्र [illegible] ए
कस्यैवोपमानस्य उपमेयत्वे अनन्वय इत्यत्र तुल्योपमेयत्वं ५५ आलोलं हेमित्रयासांसु दृष्टं लोचननारीणां

वर्तते काम

वहदनं तस्याः नेत्रे नीलोत्पले इव पक्वबिंबं हसन्नोष्ठः पुष्पधन्वधनुस्तुवः परमयन्तरिक्षमालास
स्वांबिंतित्रदोसाद्यरस्य सस्मितमुखं तु हरिहरेतिइमुहं सकुच अंसु इयकुमुअंबे ५६ तनमहावीयरा
ये त्रिलोकहत् दुर्लियुदंढरकसायं जस्स मतं व सरीरं मतं सरीरं व सुपसन्नं ५७ ये देवलं वतःपादौ
तवत्पादौ विबोश्रितानेल लंतेऽद्भुतां तव्याः श्रियं तदिवत्रास्यतां ५५ आलोकनं चैव चनं चै निगूहनं

मृतवक्रसरसं आलोकनं दर्शनं वचनमाताबलम् निगूहनमालिंगनं स्मरनूस वक्रशो वर्तते अंगदति कोमला
मंत्रलीतासांसुदशां मांसरुधिराणां मध्यस्थानं गात्रं शरीरं विचिंत्य किं न निराकुलोऽस्ति किमु खीन नवति इयमु
पमेयानां आलोकनादीनां आलोकनादीनां समुच्चयादुपमेयसमुच्चयोपमा ५९ कलेवरं डेने स्थरामूर्छि
वर्तते किं त्वमां कलंकमुक्ता कलंकेन रहिता [illegible] चंद्रस्य कलेवरं स्थूलं चंद्रमसि कलंको नैकस्यां कलायां
गुरुत्वगुणैः प्रपन्नाः आश्रिताः केवमुक्तावली वसाविरुणा गुणेन नव दोरकेण प्रपन्ना प्राप्ता भवति उ
गत्रयस्य बोधितं ददामी केवं कल्पते वसादीप्तिनं दादाति अत्र एकस्या मूर्तेः त्रिकोपमा नवयोगात् उपमा

१६

नसमुच्चयोपमेयं अथवा मालोपमेयं ५७ विभिन्न० उपमायां दोषानाह बुधाश्चिद्वांसः सामुपमाउपमेयानुरूपगु
लिंगवचनानानि बध्नंति चपुनः नातिहीनां अत्यधिकां वचनानि बध्नंति चपुनः नातिहीनां अत्यधिकां वचनानि बध्नंति
क्वचित् बुधाश्लिंगभेदं इमे नेरेमन्यते स्म ५८ लिंगक्रमेण दोषोदाहरणानि यथा हिम० हे राजेंद्र तव कीर्तिहि
ममिव लावन्नेतें कीर्तिः स्त्रीलिंगे हिमं नपुंसकलिंगे वर्तते अत्रापि पुंलिंगं हे राजेंद्र तव वाचो वा एषश्चंद्रकले
वातिनिर्मला वर्तंते वाचइति बहुवचनं शशिकलेत्येकवचनं अतोत्र वचनभेदः हे राजेंद्र तव दास्यं दक्षिण
वेदरूदं धीरूपस्य व वर्तते काकस्येव मानं हीनमत्र हे राजेंद्र तव क्रोडं हृदयं नतद्वद्विपुलं विशालं वर्तते अ
च यासौ समरत्नं मृत व समरसं रूपस्त्री तोसा किं मंगपतिरिणां पुराणपाठो गात्रविविंत्यसुदन्नात
निराकुलोसि ५८ घकलेवचंडस्य कलंकमुक्ता मुक्तावलीवो सुगुलपव लाड्गग त्रयस्या तिमं तंदुदा
नाजैन श्वरीकेल्प व तेवभूर्तिः ५७ विलिंगलिंगवचना नातिहीनाधिकाचता निबध्नंति बुधा
: क्वापि लिंगभेदं नुमन्नितः ५८ हिममिव कीर्तिधवला चंद्रकलेवातिनिर्मला वाचश्चीक्स्येव
चदास्यं नरेंद्र वक्रश्चते विपुलं ५९ स्त्रीनीयं गृहे देवी वाञ्छत्यक्को प्रतिसौ सैव स्याद्या तद्वस
द्वोपमानाधिक्यं चतिरस्क्रेन क्रियते ६० स्त्रीनी० इयं स्त्री गृहे देवी सत्यवक्ता शोतते अत्रोपमाधिक्यं चपुन
: प्रताप सर्वत्रस्य द्योत इव विराजते अत्र हीनोपमा इत्थमपि प्रमक्रियते ६० सकेन समुद्रो वर्तते सफेनपि
डैडर पिंडैः वर्तते इति स तथा श्रोत्राम हातः क्रमयः कल्लोला यस्मिन् स तथा कद्रवशाङ्गी वशाविद्युरिव
शंखवत्तत् अत्राद्वैविप्रोष्टोपमा फेनपिंडस्य शंखोपमा उर्मीणां चोपमाने विशेषणा नास्तीइतिविशेषण

हीनोपमा इत्थमपि न क्रियते करोवर्त्रीति किंभूतस्त्वो मदः दूर नमदः क इव वारिद इव वर्षन्निव किंभूतः विकचाब्जाकृ
त्राधिक विशेषलोपमात्र नो ऽधिकोपमादोषः ८१ अथ युगलोपमा हरति मुखं० हे देव तव मुखं चंद्रमिव आलोक्य
दृष्ट्वा क्षीणमिथ्यात्वसंपदां पुंसां अक्षीणि लोचनानि कुमुदंति कुमुदवदाचरंति चंद्रवत्त्वात् आह्लादकरत्वात् पादके
मुखं नपुंसके चंद्रः पुल्लिंगे इदवा० गम्या द्वालंकारस्य मते दूषणं मुखमुखयंतिलिंग नपुंसकं द्वारेणाभ्यदर्शितं इति लिं
गत्ते दे विषमोपमा स्यात् ८२ अब्जे कामध्ये समासोपमायां लिंगत्ते दं दर्शयति निरुद्धी० सरोजवक्त्र मलव दृशो
या संतास्तथा सरोजं नपुंसके दृक् स्त्रीलिंगे अत्र नपुंसकलिंग स्त्रीलिंगयोर्भेदस्य समासेन तिरोहितत्वात् न दोषः

वेत्रप्रतापं क्ष्मा विराजते ८० सफेनपिंडश्रो ढोमि रश्मिः श्यांद्री वक्त्रां खस्थल श्योतन्मदः करीव वर्षन्
विकचानि वं वारिदः ८१ मुखं चंद्रमिवालोक्य देवाह्लादकरं तव कुमुदंति मुदाक्षीणि क्षीणमि
थ्यात्व संपदां ८२ निरुद्धीवितनेत्राकुरंजा ग्रंकुलक्षलपंक्तयः अश्रुश्रुतिरसुरांतकुपितस्मरदलित
बाणगणा भ्रूणाजो राइव सरोजं दृशः ८३ हस्ताग्रविन्यस्तकपोलदेशा मिथो मिलत्कंकणकुं

सरोजदृशः स्त्रियः अश्रुश्रुतिरश्रोत्तिताः किंभूताः निनर्तिनखाग्रेः कला: कलपं [illegible] यो यासां तास्तथा कस्मा
ति सुरते संयोगसमये सति अत्रैकति कुपितो यः स्मरः कंदर्पस्तेन प्रहितो यो बाणगणस्तस्य [illegible] इव ८२ अथ रूपकेलिं
गत्तेद दर्शयति हस्ताग्र० दोः पुल्लिंगे कंदली स्त्रीलिंगे पुल्लिंग स्त्रीलिंगयोर्भेदस्य समासेन तिरोहितत्वान्न दोषः उपमेव ति
रोहितत्ते रूपकमिष्यते कांचित्खोअवक्षपनाध कुपितं [illegible]
यतया हस्ताग्रविन्यस्तकपोलदेशाः हस्ताग्रे विन्यस्तो दत्तः कपोलदेशो यया सा तथा अन्योन्यमिथः परस्परं मिलंतीए
का संघतीकंकणकुंडलयोः श्री शोभा यस्यां सा तथोक्ता ८४ अथ प्रतिवस्तूपमायां लिंगभेदवचनभेदं दर्शयति बाङ्म

२१

ऽसौ एकः श्रीनमिमिव इव वंशे ऽभ्युदितो ऽनिष्टपरमोत्तमो ऽयमनः किं तु तेयडवंशो बहुवीरेऽपि बहवो वीराः स्वरायमि सुस
न घानस्मिन् दृष्टांतः केलक्ष्माम खिलाप्यपि दलानि पद्मानि किं सुरला सिसुः अपि तु अत्यान्ये व कामिचित् सुरलाणि स
वंति अत्र वंशस्य केनक्योपमानं वीरानां वाच्या सुरलिदलोपमानं दृष्टापल्लिंगे केतकी स्त्रीलिंगा वीराः पुल्लिंगे दला
नि नपुंसकलिंगे नेमिश्चैकः सुरलिदलानि बहूनि एवं वप्रति वस्तूपमायां लिंगवचनभेदो भवति न रूपके ए
अत्र रूपलक्षणमाह रूपकं यत्र साधर्म्यात् सादृश्यात् अर्थयो रूपमोपमेययोरभेदारोपः भवति तद्रूपकं तच्च
चतुःप्रकारं समस्तसमासयुक्तं द्विधा द्विप्रकारं खंडमखंडं च असमस्तसमासरहितमपि द्विधा खंडमखंडं

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम्। द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन॥

उदयश्रीः शिवे च नेत्र अनंदेऽक्षवारिदैकं दलीकाचि दवरपनाधा। इह बहुवीरेष्वप्यसावेको यद्
वंश्योऽभूत्तो सवत्। किं केतक्यां दलानि स्फुरत् सुरलीएव खिलानि अपि इह पारूपकं यत्र साधर्म्यादर्थयोर
भेदोऽभवेत्। समस्तं वा समस्तं वाखंडं वाखंडमेव च। इह कीलं अधिकाराल्लकराजमाना नि बद्धता
नि दोष वेलं समस्तवा समस्तवाखंडवाखंडमेव चा इह कीर्तिः धिकारात्तकराजमानानि बद्धता
रास्थि मालः कुंतोपि निशापिशाची मरुद्धानाम हात्कललकाध्वनिफक्कतानि इह शेषं सारएष
करणः सलिलानि विपत्तिलं भंडः खानि इह धर्मएव रज्जुः समाकृष्टरति निर्मग्नी नाहं ८॥
च लिवव साय वं च स्पर्धः तत्र हर्ववीमखंडसमस्तं आदौ दर्शयति इह कांसनि शापिशाचि रात्रिराक्षसी कुंतापि
चलिवव सायवंच स्पर्धः तत्र हर्वमखंडसमस्तं आदौ दर्शयति इह कालंसनि शापिशाचि रात्रिराक्षसी कुंतापि
शाचिरात्रि राक्षसी कुंतोपिस्त्वा नाद पर्यटति स्म किं तु नावि स्त्रीसंधकारणे च अलकाः केशास्त स्त्री समानानि
वद्धास्त्राराएवास्थि मत्योथ यथा सानघा उल्कानां घूकानां ध्वनयएव फत्कृतानि फेकोसस्वानि अस्मिन् नामं त्रनि
शाया उपमेयेन सह पिशाच्या उपमानस्य समानस्य समासकरणात् समस्तं संपूर्णपिशाचीधर्मकथनात् सर्वविशेष
णानामपि तुल्यत्वाच्च अखंड ८१ असमस्तउपमेयेन सह अखंडं सम्पूर्ण

रूपकं दर्शयति संसार सुगमं अत्र संसारे ऽखिल रूप सारोपणान् अखंडसमासरहितं समस्त ८७ अथ स
मस्तसमाससहितं खंडं असंपूर्णं दर्शयति रूपकं अधरं तरुणाः पुरुषा नवकामिनी मुखचंद्रस्य अध रं सुखे
न रूचा रुचिनयनेन रूचा नाशिकया रूचा सुरति शरसेन परमादरेण युगवत्सम कालं पपुः पिबन्ति पंकज रूपं
सुरति रूप रूत अडभिव कमलमिव अत्र चंद्रमसो धर्मो न कश्चिदुत्पादितः इति खंडं नवकामिनी वदनचंद्र
मसः इत्यत्र समासकरणात् समस्तं ८८ अथासमस्तं रूपकं दर्शयति ज्यो० निशाकर इंदुरुदेति निशा
ला क्रीडा कमलमिव ज्योत्स्नया कांत्या कुलाचरलसहितामू धवलीकुर्वन् ९० अथ प्रतिवस्तूपमा

अधरं मुखेन नयानान रुचिं सुरतिवमं कडामिव नाशिकया नववर्लिनीवदनचंद्रमसः स
णारसेन युगपत्पपुः ८९ ज्योत्स्नयाधवलीकुर्वन्नुर्वी सकुलपर्वतां निशाविलासकमलमुदेति
स्म निशाकरः ९० अनुपस्थितविवादीनो वस्तुनः प्रतिवस्तुना यत्र प्रतीयते सा प्रतिवस्तूपमा
९१ वक्रूवीरिव्यसावेकोनु ९२ वस्तुन्यन्यत्र कुत्रापि न तु स्यान्नु वस्तुनः निश्चयो यत्र जायेत नातिमान्
संस्मृतोयथा हेमकमलतिवयणौ नयणे निलुप्पलतिप संयच्छि कुसुमंतिदुष्ट हसिए निवंड

या लक्षणमाह अनु० यत्र यस्मिन्नलंकारे वस्तुनः प्रतिवस्तुना सह साम्यं सादृश्यं प्रतीयते ज्ञायते सा प्रतिवस्तू
पमा जायेत कसत्वादेवादीनो इवववदत्यादि यथ प्रत्यय तुल्यार्थ समासादीनाम नुत्पादौ सत्यामप्यहृते सति ९८
९१ अथास्योदाहरणं वक्रू० व्याख्या आगमदृष्ट्या ९२ अथ भ्रांतिमतो लक्षणमाह वस्तु० यत्रालंका
रे ऽन्यत्र कुत्रापि वस्तुनि तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनो निश्चयो जायेत स भ्रांतिमान् स्मृत ९३ अथ तस्योदाहरणं दि
प्रसंगाद्दिवववदने हेमकमलमिति कृत्वा लोचने नीलोत्पलमिति कृत्वा च पुनः सहितस्य कुसुममितिकृ

नोचपुनः सहितेहास्यकुसुममिति रूपं वाचपुनः सहितेहास्यकुसुममिति रूपं त्वात्तु मयालोकिता नैवर्त्तते इति १४
अथाक्षेपलक्षणमाह उक्तिरेव यत्रालंकारोक्तिः स इष्टेन प्रतीति अर्थगाम्भीर्येन तान प्रतिषेधो स्पजायते तमाक्षेपनामालंकार
मा चक्षते कथयंति १५ अथोदाहरणत्रयं दर्शयति इदृशः यदि कर्ण नरेंद्रसूनुः श्रीजयसिंहदेवो वर्त्तेत तर्हि इदृशं किं इति इ
दस्य प्रतिषेधः यदि तं द्विपेंद्रः श्रीकलशनामधेय करी वर्त्तेत तर्हि ऐरावणो न स्य प्रतिषेधः यदि तत्प्रतापो वर्त्तेत तर्हि द
नौलिनाव ज्रेण अलमर्थं ... स इति वह्निस्य प्रतिषेधः यदि सांतलपुरी अणहिल्लपत्तनाभिधाना नगरी वर्त्तेत तर्हि न
नुनिश्रायेनायं स्वर्गोपि सुधा इति स्वर्गप्रतिषेधः १६ यस्य ... यस्य पुरुषस्य मनो नरकक्रोडनिवासे नरक एव क्रोड उत्संग
इव तमरणारिं नौली १७ उक्तिर्यत्र प्रतीतिर्वा प्रतिषेधस्य जायते आचक्षते तमाक्षेपमलंकारं बुधा यथा १५
इदृशं किं यदि स कर्णनरेंद्रसूनुरैरावणेन किमहो यदि तद्द्विपेंद्रः दंतोलिनाप्यलमयं यदि तत्प्रतापः स्वर्गो
प्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरी सा १६ यस्यास्ति नरकक्रोडे निवासरसिकं मनः सोऽस्तु हिंसानृतस्तेयात्तत्परः सुत
रां जनैः १७ इच्छंति ये न कांचित्कुर्वंति करुणाकणंपि ... नेधुनाउ खुत्वनरा दितिमरणं मरणसमयेपि
१८ इदमेतद्विदं वेति साम्याद्बुद्धेर्हि संशयः हेतुभिर्निश्चयोसोपि निश्चयांतः स्मृतो यथा १९ ए । किं केशा

त्र निवासे वसने रसिकमस्ति सजनः हिंसा जीववधः साऽनृतं अलीकं स्तेयं चौर्यं तत्परः सुतरामतिशयेनास्तु एते न
हिंसादि न कर्त्तव्यमिति सूचितं १७ इच्छंति ये पुरुषाः कांचिन्न इच्छंति ये करुणामपि करुणां दयां न कुर्वंति ते पुरुषाधनद
यरूवन्मरणसमयेपि धनं ददति अपितु न उभयत्रापि सामर्थ्याद् काका व्याख्या ... निषेधः प्रतीयते अत्र की
र्तेरति ... निषेधः प्रतीयते अत्र कीर्तेरति ... निषेधः अदयाप्रतिषेधः १८ अथ संशयलक्षणमाह इदं सा
म्याद् इदं रूपात् इति बुद्धेः सकाशात् संशयालंकारस्मृतः इति किं इदमेतद्वस्तु इदं वा सो पि संशय एव हेतुभिर्निश्च
यांतः स निश्चयालंकारस्यात् १९ अथ संशयोदाहरणं किं के वैराणं लक्ष्मीरनेनराज्ञा केशोऽसुष्ठुं त्वाका रू

आरूढाववर्तते न कविः शोकते हे राजन् सर्वत्वापि गगनं रूपाणं खड्गं दृष्ट्वा कविनाम मेनमतयः स्फुरंति एवमिति किं प्रति
पक्षलक्ष्मीकेयं पात्रः अथवा ऽनापानलक्ष्मः ८० अथ विश्लेषयानोदाहरणमाह इंद्र० स एषः यदि इंद्रः स्यात् तदा सत्त्वां
सहस्रं किं न अथ विभुः स्यात् तदा च चतुर्भुजः कथं न आज्ञातं अयं रणाग्रे श्रीकर्णदेव नृपसूनुः श्रीजयसिंहदेवो वर्तते
किंतदुपलक्षणं तदाह स्यंदनस्य रथस्य ध्वजे ध्वजदंडे हनुमान् मनुष्ठोऽकपुरोयेन स तथा अत्र हेतुरिः कारणं निश्चयांत
: संशयो ह्यांनः ८१ दृष्टांतलक्षणमाह अन्व० मनीषिणो विदुषो अलंकारं दृष्टांतं प्राहुः यत्र यस्मिन्नलंकारे क्रि
यया कर्तव्येन स्वतंत्रदर्शयोरुपमानोपमेययोः दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरन्वयस्थापनं तवति अनुगता कार प्रह वि संबंधः

पात्रः ऽतिपक्षलक्ष्म्याः किं वा अनापानलक्ष्म एषः दृष्ट्वा सर्वत्वापि गगनं रूपाणं मैवं कवीनां मतयः
स्फुरंति ८० इंद्रः स एष यदि किं न सहस्रमक्ष्णां लक्ष्मीपतिर्यदि कथं न चतुर्भुजोऽसौ आस्पंदनध्वज
धृतो हनुमानमचूडः श्रीकर्णदेवनृपसूनुरयं रणाग्रे ८१ अन्वयस्थापनं यत्र क्रियया स्वतंत्रदर्शयो
: तं दृष्टांत [illegible] मितिप्राहुरलंकारं मनीषिणः तुच्छपतितानां संसर्गात्प्रभवति दूरेण निर्मलापि गुणेन
: इति कथयन्नुरतीनां हारः परिहरति कुचयोग्रं ८२ कैर्नु चित्त धर्मेण द्वयोः संसिद्धसाम्य
योः स वाताकतराधिक्यो व्यतिरेकः स उच्यते ८३ अस्त्वस्तु पौरुषगुणाज्जयसिंहदेवपृथ्वी

स्मान् ८२ पतित० हारो ऽरतीनां स्त्रीणां इति कथयन् परिहरतीदं नीतिकिं निर्मलगुणिनः पतितानां समाग
संसर्गो न संसर्गं दूरेत्यजंति हारोपि गुणी दोरकसहितो निर्मलेष्य ऽरतीनां कुचौ पतितौ अत्र प्रथमपाद द्वयमु
दृष्टांत प्रार्थ दृष्टांतः ८३ अथ व्यतिरेकलक्षणमाह किंनः यत्र द्वयोर्वस्तुनोः केनचिदेकेन धर्मेण निर्
ष्पन्न समता वयोर्मध्ये एकस्यापि आधिक्य जातं भवति स व्यतिरेकः उच्यते ८४ अथोदाहरणं अस्त्वस्तु जयसिंहदेवपृथ्वि
वीपते पौरुषगुणैः मृगपतेः सिंहस्य पौरुषगुणाः तु समानस्याो वस्तु स्वतुइति समता एकस्य राज्ञः आधिक्यमाह किंतु

अविशेषः एकतो राज्ञः स्वकाशात् प्रतिहताः शत्रुहताः संग्रामं मुक्त्वा वनं विशंति अन्यं मृगपतिमत्री कमानाः इति व्यतिरेक
ः ८५ अथापह्नुतेर्लक्षणमाह नैतं० यत्र सादृश्यादित्यपङ्कुव अर्थ्यं कमितिनिषिध्यमानवस्तुनः अपलापपूर्वकमुच्यते
इत्येतत् किं एतत् इदं नहि निश्चितं एतत् इदं साइयमपह्नुतिः स्यात् ८६ अथोदाहरणं नितनिशायां निशायां रात्रौ नी
दलोक्त्वा तेद्य एताव मानि विडंएतदंधकारं न किंसूतं अंधास्समाति आलोकनानि तो च नानियेन त्सघा किं ऊएप
रेणु किंसूतः निशागमे रात्रिसमागमे सर्वलोकविजयाय डांचलितो यो सौ पंचबाणः कंदर्पस्तस्यासैन्येनोछ
पिताः ८७ अथतुल्ययोगितालक्षणमाह उपमेयं यत्र उपमेयं चशब्दैव स्तु उपमानेन सहसमीकरताय योऽप्य

पतेर्मृगपतश्च समानस्याव: किं वैक तःप्रतिहताः समरं विहायास घो विशंति वनमन्यमङ्गं कमा
नानः ८५ नैतं वेतदिदं थ्येतं दित्यपह्नवधर्व्वका उच्यते यत्रं सादृश्यादं पह्नुतिरियं यथा ८६ यनैतं नि
शायां शितस्त्वच्यते य मंधीकृतो लोकनमंधकारं निशागमप्रस्थितपंचबाणसेनासमुत्थापितरेणुपरे
णुः ८७ २० उपमेयं समीकर्तुमुपमानेन योज्यते तुल्यैककालक्रियया यत्र सा तुल्ययोगिता ८८
तमसा लुप्यमानानां लोकेस्मिन् साधुवर्मनां अकाशनाय प्रभुता भानोस्त्वं च दृश्यते ८९ एककल्प

ते ढूयातु तुल्यैककालक्रियया एकस्मिन्कालेक्रिया एककालक्रिया तुल्या चासौ एककालक्रिया च तुल्यैकका
लक्रियया तथया तुल्यैककालक्रियया सा तुल्ययोगिता भवति ८८ अथोदाहरणं तमसा० हे गुरो साधुवर्त्मनां
प्रकाशनाय प्रभुता समर्थता भानोः सूर्यस्य च पुनस्त्वं च दृश्यते किंसूतानां साधुवर्त्मनां तमसा अंधकारेण पक्षे
ज्ञानेन लुप्यमानानां अदृश्यानां साधुवर्त्मनां प्रधानमार्गाणां गुरुपक्षे यतिमार्गाणां अत्र दृश्यते इति वर्तमानका
लस्यैकक्रियासंबद्धत्वात् यत्रापि सूर्यस्य गुरोस्तुल्यक्रियतादर्शनाव ८९ अथो दीपकलक्षणमाह कल्प

यत्रान्यं यावर्त्तमानस्य वस्तुनः अविद्यमानस्यो द्यात्काचित्कल्पना क्रियते सा उत्प्रेक्षास्यात् किंस्विदिवादिभिः शब्दैर्या
ति ताजकटीकृता आदित्यहृदयमण्डल इत्यनेन श्लोकेऽपि वर्तमानं यथा खलु चवा इव वनज वपीति नैव वक्तव्यं उत्प्रेक्षारूपकं वि
दुः ९०० अथोदाहरणं नन्दन चन्द्रकांत्यंकुराः आकाशे किंचिदिव अल्पमिव प्रविष्टाः अस्तताद्रुकासिरेऽस्थूलतरे
उत्प्रेक्षिते अङ्गकिलिकाः प्रमोदात् हसान्त हासस्य वशिनो धकाररा क्षसस्य दंता इव ९१ अथार्थान्तरन्यासलक्षणमा
ह उक्त उक्तस्य सर्वं प्रतिपादितस्य सिद्ध्यर्थं प्रकृतार्थसमर्थनार्थं अन्यार्थन्यासः किं भूतः व्याप्तिपुरः एवं सर्वत्र घटते
इति व्याप्तिपूर्वकः सद्विधा एकश्लिष्टः श्लेषसहितः अन्योऽश्लिष्टोऽश्लेषरहितः ९२ अथश्लेषोदाहरणं श्लो ९०० व

नाकाचिद्दैविता चन्द्रार्थस्य सतोऽन्यथा द्योतिते वादिभिः शब्दैः रुत्प्रेक्षा सा स्मृता यथा ९० नेत्रकाले
किंचिदिव प्रविष्टाः स्वकासिरे वं दृक्चिप्ररोहाः अङ्गकिलिकाः हसतः प्रमोदाद्धन्ता इव ध्वान्तनिशाचरस्य
९१ उक्तसिद्ध्यर्थमन्यार्थन्यासो व्याप्तिपुरस्सरः कथ्यतेऽर्थान्तरन्यासः श्लिष्टोऽश्लिष्टश्च स द्विधा ९२ श्लो
णा वर्मस्लामसिता ज्जुलास्तां गिरां प्रचारस्त्वपरप्रकारः वल्लवपानान्मधुनो वधूनामचिंतनीयो हि सुरा
नुभावः ९३ सुखडांडैः कंपिता कुंजराणां पुष्पो सैद्गपादपांथा स्तवकुः स्तधाकाराः किंजयकृतिः

वधूनां स्त्रीणां मधुनो मद्यस्य पानात् अस्ता लोचनानां रक्तत्वं वल्लवकित्वता [illegible] असिता अवस्थिलोत्पल
वत्ता: कांतिर्येषां तानि तथा तेषां तु पुनः गिरां वाणीनां प्रचारः सञ्चारः अपरप्रकारः अन्यप्रकारो वल्लव उक्त
मे वार्थे अन्यप्रकारेणाद्रष्टयति एवं घटते हि यस्मात्कारणात् सुरानुभावोऽचिंत्य अथ च सुरानुभावो देवा
नुभावो देवप्रत्ता वा स्थ ९२ अथाश्लिष्टोदाहरणं सुखडां पादपाः हृष्टाः कुंजराणां सुखडांडैः कवाकपिताः सं
नः चारु यथा सवति तथा पुष्पो सर्गं चक्रुः अत्रान्यमर्थं न्यस्यति उद्धतैः पुरुषै वीतसंकं यथा भवति तथा यावदाक्रा
नानत्न भवति तावत् स्तधाकाराः आनम्राः पुरुषः किंचित् किंञ्चयकृति अपितु न ददाति ९४ अथसमासोक्तिल

२०

×श्लिष्ट×

41

लक्षणमाह उच्यते यत्र वक्रुमिष्टस्य वस्तुनः प्रतीतिजननक्रमं प्रतिक्षिप्याद नसमर्थस्य धर्मस्य दर्शनमन्यालं वस्तु उच्यते इयं समासो
क्तिर्वर्तिनां मतेऽन्योक्तिः कथ्यते ९५ अथोदाहरणं मधु० कस्मिंश्चिद्वचनः प्रियायांमृतायां सत्यां शोकं कुर्वति सखीप्राह
हे मधुकर त्वं शोकं मा कुरु करीरवृक्षकुसुमेषु पुष्पेषु विचर इति खेदे मालती कथंमिलति किंभूता वज्रनरहिम
पातेन दग्धा एवं मावता त्वमन्यस्त्रीषु रमस्व सा तव प्रिया दैवहता कथंमिलती इयं अन्योक्तिः भवति ९६ विभावनालक्षणमा
विना० यत्र कारणसद्भावं विना कार्यस्य दर्शनं भवति सा विभावना उच्यते कुतः नैसर्गिकस्य स्वाभाविकस्य गुणो
त्कर्षस्य भावनात् प्रकटनात् ९७ अथोदाहरणं अन० जिनेश्वरा वो युष्मान् पांतु रक्षंतु किंभूताः अनध्ययनविद्वां
किंचित् कांतायावन्तो हतैवीतमुक्तं एध उच्यते वक्रुमिष्टस्य प्रतीतिजननक्रमो स धर्मो यत्र वस्त्वन्या समा
सोक्तिरियं यथा ९५ चिंतयति तरलतां याति नं जाति नं कनकोकममातो केमललतानुगतमना मधुपेयुंवा
केवलं कणति ९६ मधुकर मा कुरु शोकं विचर करीरद्रुमस्य कुसुमेषु घनतुहिनपातदलिता कथं
नु सा मालती मिलति ९७ विना कारणसद्भावं यत्र कार्यस्य दर्शनं नैसर्गिकगुणोत्कर्षी ता वना स्मृ
विभावना ९८ अनध्ययनविद्वांसो निर्द्रव्यपरमेश्वराः अनलंकारसुभगाः पांतु युष्मान् जिनेश्वरा
स अध्ययनं विना विद्वांसः न विद्यते अध्ययनं सत्वनं येषां ते अनध्ययनाश्च ते विद्वांसश्च इति समासः एवमग्रेपि अ
ध्ययनं कारणं विद्वत्वं कार्यं अन्यत्र ना अध्ययनेन विद्वांसो भवंतीति जिनेश्वरास्तु अनध्य अध्ययनं विना विद्वांसः
एवमन्योपि लोके द्रव्येण परमेश्वर्यता जो भवति जिनेश्वरास्तु अकिंचना अपि परमेश्वराः अन्ये अलंकारैः सुभगाः
जिनेश्वरास्तु तैर्विनापि सुभगाः परमशोभा स्वाभाविक तानं परमोत्कृष्टरूपातिशयत्वात् ९९ अथ दी
पकलक्षणमाह आदि० यत्रादिवर्तिनां मध्यवर्तिनां वा अंतवर्तिनां वा एकपदार्थेन क्रियालक्षणेन का
रकलक्षणेन वा वाक्यस्यार्थसंगतिः क्रियेत तद्दीपकं मुक्त ९९ अथोदाहरणं उग्र० हे स्वामिन् हे राजेंद्र धर्वी

त्त व नं पवित्री करणं क्रमं यशो दिवि दवलोके ऊगुर्गायंति स्म च पुनः किं नराः कुलाचलानां कंदरेषु सुरवीरं वारं मुदा
हर्षेण तव पावनं यशो जगुः अत्र जगुरिति क्रियापदं आदावस्ति तत्त्वात्रादि सं बद्धं अतो दीपकं एवं मध्यक्रियापदा
द्यक्रियापादसर्वत्र संबध्यते १०० अथ वक्रक्रियायोगे दीपकोदाहरणं दर्शयति विरा० निशि राजते न मिश्रा(
णत मांसि विराजते रात्रौ दिवि आकाशे तारका द्योतंते निशि कुमुदं अल्पो विलसंति दीपकाः शोभंते १०१ अथातिश्रा
यत्न लक्षणमाह वस्तु० वस्तुनो वर्णपदार्थस्य उत्कर्षं वक्तुं आधिक्यमुत्पादयितुं यद्वस्तुतो … नामतिशया
ख्यमलंकारं बुधाः वदंति १०२ अथोदाहरणं च हा० हे हरि लीलया महोदधिषु मत्तो स मुद्रेषु मुररिपो आविष्ठा निद्रा
ः एते आदिमध्यांत वर्त्येकः पदार्थानां संगतिः वाक्यस्य यत्र जायते तद्द्रक्षं दीपकं यथा १०० वसुमत्य वदिवि
स्वामिन् गांधर्वाः पावनं यशः किं नराः कुलाद्रिणां कंदरेषु सुकर्मेकाः १०४ विराजते नत मिश्राणि द्योतं
द विलासकाः विलसंति कुमुदश्रेणयः शोभंते निशि दीपकाः १०५ वस्तुनो वस्तुमुत्कर्षं मंस्ता व्यंग्य
तो वदंति शाया ख्यं तं अलंकारं बुधाय था १०६ विदारितारिततरुणी … निलोनास मूर्च्छितानि सुम
हो दधिषु क्षितीशो अवलुव क्षितिपर स्पर श्रृंग संगा घोरैर वैमुर रिपो रथ्यातितिनिद्रा १०७ एकदंडानि
पयाति गच्छति निद्रां सं गो रवती त्वर्धः केः हत्वा अंतराले माधवये लुठंतो गिरयः पर्वता स्तेषां यः परस्पर श्रृंगः संगः शि
खरास्फालनं तेन घोरा रौद्राश्च आरवाः शब्दाः हत्वा किं भूते षु महोदधिषु वद्दा० त्वया विदारिता त्वद्दारितास्त्व द्दारिताश्च
ते अरयश्च तेषां या स्तरुण्यः तासां श्वसितानि लोचनानि संमूर्च्छितानि वर्द्धितोर्मयः कल्लोला यत्र तेन यथा तेषु
अत्र पूर्व निःश्वसितानिलैः समुद्राणां संवर्द्धनं गिरिपरस्पर राशि खर परस्पर आस्फालनं कुतश्चास्त्री वि
ष्णोर्निद्रा भंगः परं रासः प्रताप विधिक्यं वर्णयितुमिदमुक्तं १०३ एक० यदि पर्वतं एकदंडानि एकदंडो परिस्थितानि ससूत्रं
ख्यातिश्रा न्यात पत्रात्तिर्यक् प्रसृतानि स्फुटः तदा पार्श्वनागस्य मूर्ध्नि मस्तके फणा सर्प उपमीयते उपमानं आप्नोति किं

२२

43

तः फणीसहस्रफणो यस्य स तथा पार्श्वस्य पर्वतेन न सहोपमानं संभवति यस्मात् वर्णनात् पत्तिनश्च एकदेशेन न सोपमा
नं संभवति सहस्रफणानां सम्भवेत्तैः सहोपमानं पर्वते … डापर्वशानि सहस्रशाणि न संभवन्तीति च अतश्च पार्श्वेनाथे
स्य फणानामुपमानास्तित्वं निरूपाय श्लोक इति १०४ अथ हेतुलक्षणमाह यत्रो० कर्तुं पुरुषस्य किंचिदर्थमुत्पादयो
तः यन्नयोगपतायुक्तिमदेतद्योगस्यादिति युक्तिस्तु किस्तु स्यादौचित्यादनस्य योगतासामर्थ्ये तस्य युक्तिघटनात्
द्योगस्य तायुक्तिविशेषणैः कृत्वाप्रकाश्यते बुधैः स हेतुरलंकारः कथितः १०५ अथोदाहरणं वृत्तं वा० बालिकागीतं
करोति गानं विदधाति यौवनसमये नम्रा हेतुगर्भितं विशेषणमाह नाथस्य विरहेण स्वामिनो वियोगेन त
माडुः खिन्ना किं स्तुतं गीतं कं गायन्ती रघोल्लितः करुणं नम्र आः कपिलाम स्वरायत तथा एवंविधं गीतं गाय
सहस्रसूर्येदि बन्ध्राणि पर्वते तदोपमीयते पार्श्वमूर्धि सहस्रफणः फणीपायत्रोत्पादयतः किंचिदर्थं
कर्तुं प्रकाश्यते तद्योगपतायुक्तिरस्यो हेतुरूको बुधैर्यथा ६ तुब्रणसमसमन्ना तन्ना विरहेण कुणइन
१ हसकं वक्षंतरघोलिरामकुररसरं बालिआ गायं १ विससो अरोमयं को कयंत अ साइ आग य
व …जायपलासो सि हरीपहिएमारति ३ निसिट अत्र तत्परतयोर्येन कल्पमाने न वस्तुना विवदि
तीति उन्मत्तलिघोलनस्य योगपतायुक्तिः बालिकेति मधुरस्वरस्य ६ विषयसतेत्रयोपि अधुनाप्यधिकानमा
रयंतिनेकेएको मृगांकः चंद्रमाः किं रूता विषसादरो विषज्वाला एकस्मादेव समुद्रादुत्पन्नावाद् विषहिमार
यति तद्वातापिमारयंतीति तद्युक्तं द्वितीयः रूत्तो मारश्यामा दक्षिणश्यामा रकारपदागतोपवनोवा कुर्मलयानि
लः अत्रापि रूतानवदाश्यामालितावणमारणातिशयेन आगतावनति समारयति तृतीयः शिखरी …
किं रूतः आतपलाशः ज्ञातान्युत्पन्नानि पलाशानि पर्णानि यस्मिन् स तथा … स तथा अन्योपि जातपलाशो मा

रपतिज्ञातापल्लासस्य मोरस्य अंशेनातिशयोपस्यसनथा । अथ पर्यायोक्तिलक्षणमाह अनेन यत्र अनन्तरन
याप देन कल्पमानेनार्थेन विवक्षितं प्रतिपादयितुमाक्षिप्तं वस्तु प्रतीयते ज्ञायते सा पर्यायोक्तिरेव तु ए अथो
दाहरणं चक्रे० हे जनो महाहवेषु महासंग्रामेषु चक्रे न्याप्यसम्मुहस्यवैरास्त्रीजनस्य चपरस्य रंहेष आसीत्
सैन्यवाहनिवहखुरैरणुततिं चकार अन्योपि रिपुस्त्रीजनस्तोत्रि संडहारकैः कुन्तात्रमुक्तैः दूषसेदं चिन्हए
कश्च कुदात अन्यश्च संहरति अत्रापि बोमारिता इति विवक्षिते नथाऽनेनाथाऽनेनार्थेनार्थे न प्रतीयते नमां
क्रामतिपाद्यते अतीनन्तरता अत्र कल्पमाने देषेण राज्ञा: पौरुषं प्रतीयते पौरुषस्यतु साक्षाद्वक्तुकवादत्त्व
रता ए अथ समाहितलक्षणमाहि कारण [illegible] दैवयोगात् विधिवशात् कारणान्तरणं तस्य कार्य

नं प्रतीयते तत्पर्यायोक्तिरियं यथा ए चक्रे न्यवाहनिवहस्य महाहवेषु दूतं द्रुतारिपुपुरंध्रिजनस्य
वासीतैः एकः खुरैर्विजलेरणुततिं चकार तां संहाहारपुनरंजलैर्युदंन्य २०१ एकार तां तुरंम
पत्निं देवादारंसप वहियत्र कार्यस्पजायते तज्ज्ञायतं समाहितं ११ मानखिनी वल्लभवेश्म गन्तु
मुकंठिनाथा वदलान्निशायांता वन्नवांतोध्यरधीरनादप्रबोधितः सोधशिखीखुकूडा ११ परि
वर्त्तनमर्थेनासहद्रासहद्रोनवा ।।

त्यादसरेष्वा चरस्य सपत्निया मिजायते तं समाहितं नामालंकारस्य न्यर १० अथोदाहरणं मनमाखि नामानि नीया
वनि ज्ञातां रात्रौ वल्लभवेश्मपालप्रियगृहं गन्तुमुत्कंठिता तस्य कान्ता रात्रौ तस्मिन्नेव काले सोधशिखी गृहांग
तामयूरश्चकूजशच्चकार किं तो मयूरः नवमेघतोधरस्य धीरनादप्रबोधितो नादो गर्जनं तेन प्रबोधितो जागरित
एता वतानस्ति तौ कामपरवशा नमान मपलाय नहि गेहे गमनकार्यं प्रारब्धं तावद्देवान्मेघो जनतमयूरसोधशिखी
खुकूजन इति हेतुं नवात्वां कामोदीपास्यात्रोतं तेन सखि रंगमने लघु कंठितो जातेति ता वः उके कामोद्दीपिकायै शिखि
डाकारणं १२ अथ परिवृत्तिलक्षणमाह । परियप्र्यात्मि न्नलंकारे सहद्रपा सहद्रोन तुल्यातुल्याबल्ये नार्थे
न सहअर्थस्य परिवर्तनं परावर्तो जायते असौ परिवृत्तिर्मता १२ अथ सहद्रोदाहरणं यथा अं तं० हे सर्व हेरवा

२२

45

मित्र हेराजेन्द्र ब्रुदशति वर्ग्य खव वैरि सम्म हो गुहासु कं दारासु अते स्वपिति किं ऽन्वाग रहा लि मुक्का सदना नि विहाय का हं
सर्प फणा रत्ना नां प्रसादितः का तिति: रुद्धा सिता दीपिता कः स्वीयां सां तास्तया नासु प्रदीपस्थाने फणमलयः गृहा स्थाने गु
हाः प्रदीपमुक्ते गृहेण सदृशा फणामणि दीपित गुहा लक्षणं स्य परावर्त्तन मत्र रूपेण न सदृशापरिवृत्तिः २३ अथ समद्वो
दाहरणं दत्ता० योरजा संयति संग्राम प्रदारं द नारिपु पार्थिवानां जीवित बंधु गृहीनवान् च पुनः वैरिस्त्रीणां मं
गार स्नेम मलंकार परं परां गृहीत्वा ऽडः स्वानि ददौ अत्र समहा सदृशो न जीवित धनं शृंगार संगी स दृशानि डः स्वानि
अत्र तो म सदृशापरिवृत्तिः २४ अत्रो यण कार उक्ता नानि बद्धानां पदार्थानां संबंधिनो ऽर्थ पुनस्तेनैव क्रमेण बध्यंते तद्यथा
संख्य कं कथ्यते २५ अस्योदाहरणं यथा म इ० अहं एवं [illegible] लानि किरालाया। पल्लवाः पद्मानि कमल
जायते र्थस्य यत्रासौ परिवृत्तिर्मतायथा॥ १ ३ अंतर्गत व्याल फणामणी नां प्रनालि रुद्धासि तं गुहा
र्तः स्फुरत्प्रदीपालि गृहालि मुक्ता गुहासु शेते वैर्दशति वर्गः २४ यदे वा प्रहारं रिपु पार्थिवानां ऽगा हयं
संयति जीवितं वां शृंगारसंगी च तदंग नानां मादाय ऽः स्वानि ददौ स देवो १५ यत्रोक्तानां पदार्थानां
मर्थाः संबंधिनः पुनः क्रमेण तेन बध्यंते तद्यथा संख्यमुच्यते १ यथा म इ० तुल्य लनिका सु परत्रो णिमानं द
धत्या चरणाक्रमे लसा सा चारुणा चानने नां बिंबा किंशालयपं या न्या तल लक्ष्मी णिमन्यां विरहे विपदि
अत्र शरीरे ताप तस्य ते विस्तारयंति वैरे हेतु गर्भितं विशेषण माह आ
निपत्नानि त्रिपथि विरह विपदि वियोग वेरा त अंग शरीरे ताप तस्य ते विस्तारयंति वैरे हेतु गर्भितं विशेषण माह आ
ननः स्वा गिर हीन शो सानि अन्या पि यो बला त गृहीत लक्ष्मी कोन्नवति स वैरं व हति आपदि पतितायां च संतापं क
रोतीके: आनन लक्ष्मी लिप्त उत्तु जलतिका स्पं प्रमणा लानि आनन लक्ष्मीणि कृतानि एवं पद कमल कांत्या त्रो णिमानं
र क्तिमानं धरं त्या कि शलोया आनन लक्ष्मी का: कृता: प्रधानेन वानने न पद्मानि गृहीतत्वोत्तानि रूमाति १६ अथ
विषम लक्षण माह वक्तुं० यत्र द्वयोर्वस्तुनोः केनापि अनौचित्येन अयोग्यत्वेन संबंध मसंसाव्य वदेत् तं वि

श्रानि स्फुरत्प्र
दीपालि किं स्त्र
ता सु गुहासु
अंतर्ग० मध्य
वर्त्तिं ऽ १५ ८ १

घमेवमाक्रुः १७ अथोदाहरणं केदं० उग्रसेनमखोराजीमतीव्रतग्रहणोद्यतामित्याह हे वत्से हे राजीमति इदं तव वपु
:कीकिसलं कदलीगर्भवत् सुकोमलं अयं व्रतपरिग्रहश्चारीत्राङ्गीकारः क्वकिल तः क्लेशदायी अत्र शरीरस्यातिसु
कुमारत्वेन व्रतस्य चात्यन्तक्लेशदायित्वेन संबंधो न संलग्नो तितावः १८ अथ सहोक्तिलक्षणमाह सहोक्ति० यत्र
कार्यकारणयोः सहसमकालमेव समुत्पत्तिः कथ्यते किमर्थं कथाहेतोः कथानायकस्य वर्णस्य राजादेः तयोः
कार्यकारणयोः अन्य उत्पत्तिस्तत्र शक्तिर्यस्य सन् तत्रा क्तिःसास्य तावस्सत्तां वक्तुं कथानायकएव समर्थः सत्र
समकालमेव कार्यकारणं च उत्पादयतीति वक्तुमित्यर्थः सा सहोक्तिर्भवेत् १९ अथोदाहरणं आद० असौ श्री

वैरानलज्वलने तापमगो १९ वस्तुनोर्यत्र संबंधः मनोचित्रेन केनचित् असंताव्यवदेहक्ता लमाङ्कु
विवमेयथा १८ केदं तव वपुक्तौ कः दलीगर्भकोमलं क्वायं राजीमति क्लेशदायी व्रतपरिग्रहः १९
सहोक्तिः स्यात्स चेद्यत्र कार्यकारयोः सहा समुत्पत्तिः कथाहेतोर्वक्तुं तज्ज्ञमशक्तितां २० अर्द्दत्ते स
हयं शस्तौ नमयति सार्धं मदेन संग्रामे सह विद्विषां श्रियासौ कोदंडं कर्षति श्रीमान् २१ आ
पातेहि विरुद्धत्वं यत्र वाक्ये न तत्त्वतः शाब्दार्थरूपमात्रं तीति स विरोधः स्मृतो यथा २२ कुवीर

मान् राजा विद्विषां यशसा सह कोदंडं धनुः आदत्ते संग्रामे विद्विषां मदेन अहंकारेण सह कोदंडं नमयति विद्वि
षां श्रिया सह कोदंडं कर्षति अत्र वैरिणां यशोग्रहणं कार्यं स्वधनुर्ग्रहणं करणं यतो धनुर्ग्रहणं विना नि
र्जितेषु वैरिषु यशः स्वस्मिन्नु आगच्छति वैरिणां महंकारनाशनं कार्यं कोदंडनामनं च कारणं एवं विद्विषां
श्रियः आकर्षणं कार्यं कोदंडाकर्षणं च कारणं अत्र राज्ञः पौरुषाधिक्यवर्णनाय कटिति कर्षणेन कार्यकारण
नं कार्यकारणयोः सहत्वमुक्तः २० अथ विरोधलक्षणमाह आपा० यत्र वाक्ये आपतेप ठनमात्रे प्रतिपा
दनकाले विरुद्धत्वं माताति परं तत्त्वतः परमार्थतः किं तत्त्वविरुद्धत्वं शाब्दार्थतत्त्वं च स हि विरोधः स्मृतः २१

अथ शब्दकृतविरोधे उदाहरणमाह उर्वी० जरासंधराजाज्ञया विद्यया यादवसैन्ये अचैतन्ये कृते सति कृष्णांतरविष्णुः श्रीना
रायणः संज्ञां चैतन्यं आवाप्य पुनरेव युयुधे संग्रामं चकार कसति तेन नेमिनारायणप्रतिप्रतिरथांश्च त्वच्छिषु वैरिषु जरासंध
प्रमुखेषु स्खलितेषु सत्सु अधत्व सा वं त्वाजि तेषु सत्सु त्रासितेषु दयाई च न न मारितेषु नेमिना किं कृतेन श्रीनेमिनाथे
न उर्वीरवाणेविसत्वेन उर्वीरा वारयितुमशक्यो बाणविसत्वः शरबपंचौ यस्य स तथा तेन जगरः कवचं दंशो वार
णस्तु कंचुकः इति वचनात् वारबाणः सन्नाह उच्यते उ: उष्टो वारबाणस्य सन्नाहस्य विसत्वो यस्य स क यंसुवर्मणो
तनसन्नाहस्यात् नरतित्राश्च विरोधः अथ च विरोधपरिहारे उवारो उः खेन वारयितुमशक्यो बाणविसत्वो यस्य स तथा
बाणविसत्वेन सुवर्मणापि लोकोत्तरान्वयसु वांपि बंधीवरेणापि सत्वर्धिषु पतिरथां स्खलितेषु तेनासंज्ञा
मं वाप्य युयुधे पुनरेव खलु: २३ ये नाक्रांतं सिंहासनं मरिस्कृत्य छित्वा सिविनेनानि क्षितायुधि शरपंक्तिः की
निर्यातादिगंतेषु २४ यत्रार्थो न रमु कृष्टांसत्वतत्फ धलकृण्णप्रस्तु तार्थस्य स शोको बुधैरेवं सरोयथार
पसएवनिश्चयानंदः स्वच्छेदतमविक्रमः येनैनकंचरः सोपि युद्धे बबेरको जितः २ धयत्रेति द्वीरिता
सारासारं सारं तत्तस्ततः नि द्वीर्यतेय थाशक्तो तस्मात् रमिति कथ्यते २१ स सारं मानुष्यं सारं मानुष्यं च
तेन लोकोत्तरप्रभाने यदुवंशोत्पत्तिर्यस्य स तथा तेनयः किलउत्तमवंशोद्भवः सकथं धीवरो मत्स्यबंधक इति विरो
धः अथ च तत्परिहारे धीवरेण बुद्धिश्रेष्ठेना २२ अथार्थकृतविरोधे उदाहरणं येन० येन राज्ञा सिंहासनमाक्रांतं वैरिराज्ञा
मस्तकानि विविनानि चिनन्नीकृतानि यत्किल आक्रम्य ते तन्नमति अत्र च अन्यदाक्रांतं अन्यं नमि तमित्यर्थकृतो विरोधास
सः यथायेन राज्ञा युधि संग्रामे शरपंक्तिः क्षिप्ता दिगंतेषु कीर्तिर्याता गता यत्नच्छिप्य ते तदूरे याति अत्र च नतथा २४ अथा
वसरकृत्यमाह यत्रांतर यत्र प्रस्तुतार्थस्य वर्ण्यार्थस्य कृष्टे प्रसिद्धं अर्थान्तरलक्षणं संभवति स बुधैरवसरः प्रोक्तः
:२५ अथोदाहरणं सए० सएवराजा वर्तते अर्थात्कार्यसिंहदेवः कीदृशो राजा निश्चयानंदः निश्चयेन सा वैदिक

x लि x

x कें x

केन आनंददएव हर्षएव वयस्य सतथा न कदाचित्पराजयादिप्रपंचेन विस्मातः स्वच्छंदतमः स्वाधीनतमो विक्रमो बलं यस्य स तथा अ
पलक्षणमाह । केनानेन राज्ञा सोपि जसिंहो बर्बरो नाम म्लेच्छरो राक्षसस्वरूपो राज्ञा युद्धे संग्रामे जितः पराजितः अत्र जयसिंहदे
वोऽधीदेवप्रसिद्धस्य बर्बरकस्य राज्ञो जयकारित्वेन उपलक्षणेन प्रायते स्पष्टमसरोयं २६ अथ सारलक्षणमाह यत्र यत्र वि
द्धीरिता सामान्यवस्तुनः पृथक्कृतात् सारात् प्रधानाद्वस्तुना सारं निर्द्धार्यते पृथक्क्रियते सारतरस्तदनंतरं पुनः २ यथाश
क्ति आमराज्ञ्यनुसारेण सारवस्तु निर्द्धार्यते एतत्सारमिति सारनामालंकारः कथ्यते २७ अत्रोदाहरणं संसारे सुगमं
२८ अथ श्लेषलक्षणमाह पदै० यत्र यस्मिन्नलंकारे एकमेव वाक्यं नैरवपदैर्वी अंघवालिन्नैः पादैः अनेकमर्थं नानाविधं
पिकौलीन्यं कौलिन्यधर्मि वंधर्मि द्वे चापि सदयं च २८ पदैस्तैरेवर्तिन्नैर्वी वाक्यं वक्त्यो कमेवहि अनेकमं
र्थं यत्र सो श्लेषः स्फुटं कथ्यते यथा २९ आनंदमुल्लासयतः समं तु करैरसंतापकरैः प्रजानां यस्योदये सो समवा
प्य राज्ञो जगाह वेलां किल सिंधुनाथः ३० कुर्वन् कुवलयोल्लासं सम्यग्लोकप्रियं हरन्नरेन्द्र राजापि तच्चित्रं
नेतां विक्रांतिमत्रया ३१ एकत्र यत्र वस्तूनामनेकेषां निबंधनं अस्तु [illegible] कष्टानां तं वदंति समुच्चयं रा
अणहिल्लपाटकं पुरमवनिपतिः कर्णदेवनृपसूनुः श्रीकलशनामधेयः करीव जगाती हरन्नां निरत्या
वाच्यं वक्तिकूते असौ श्लेषनामालंकारः उच्यते २९ तैरेवपदैः श्लेषोदाहरणं आनं० यस्य राज्ञो नृपालस्य जयसिंहस्य उदये
सौरं अथवा सिंधुनाथः सिंधुदेशस्वामी किल इति सत्ये वेलां जगाह कालमतिवाहितवान् किं तु तस्य राज्ञः प्रजानां
समं तादानंदउल्लासयतः कैः करैः दंडैः किंविशिष्टैः असंतापकरैः संतापं दुःखं कुर्वंतीति संतापकराः न संतापक
राः तैः अथ च अन्योपि सिंधुनाथः समुद्रो राज्ञ चंद्रमस उदये क्षोत्समुत्कंठोलवेवे अवाप्य वेलां पर्युत्क्राति तथा तस्मिन्को
प्राप्नोति कथंभूतस्य चंद्रमस्यः प्रजानां लोकानां करैः किरणैः कृत्वा आनंदमुल्लासयतः कीदृशैः करैः असंतापकरैः संम
संतापं संतापं असंतापं कुर्वंतीति तथा न संतापकराः असंतापकराः तैः ३० अथ तिलपदैः श्लेषोदाहरणं कुर्वं० योजय

अनुपुरः

सिंहराजोपि निशान्ते ऽत्र नः पुरे कांतिमन्नयाकृत्वारे जिरेराजकुवलयस्य हृष्टौ वलयस्य उल्लासं कुर्वन् रम्यो प्रधानो रो
ऽराजस्य श्रियं लक्ष्मीं हरन्नयो ऽन्यो पि राजा चंद्रमाः स निशांते ऽस्तोते कांतिमन्नयाकृत्वा न राजते कुवलयस्य विकासं
कुर्वन् रम्यानि मनोहराणि अत्र जानिस्य यविकाशिकमलानि तेषां शोभां हरन् अत्र कुः पृथ्वी तिलिन्नपदं रम्योति
तिलिन्नपदं ऽत्र नो ऽत्रा रितिलित्तिन्नपदं ३१ अथ समुच्चयलक्षणमाह एक यत्र एकत्र वर्णने नेकेषां वस्तूनां निबं
धनं तद्वति तं समुच्चयं अलंकारं बुधा वदंति कीदृशानां वस्तूनां अतिउत्कृष्टानां अतीवप्रधानानां अपकृष्टानां
नीचानां ३२ अथाहिल्लु इह उर्गतिनीणि रत्नानि वर्णितेनानिकानीत्य तन्त्राह एकं आलहिल्लुपत्तनं नगरं द्वितीयोऽवनीप
मे वासो नायको निर्विवेकः कौटिल्यानामेकपात्रं कलत्रं नित्यं रोगः पारवश्यं च पुंसाम् एतत्सर्वं जीवता
मेवमृत्युः ३३ प्रसंसालक्ष्यते यत्राप्रस्तुतस्यापि वस्तुनः अप्रस्तुतप्रशंसां तामाहुः कृतधियो यथा ३४ खे
रवि हरति खेवरश्रोते खेवरं चंद्रलक्ष्मीलिकुरेकसुखो लोको राजचोरलयो ऽश्लिनः ३५ ३० सर्वसर्वौद्वैतेन्नि
श्चूनिष्ठानामुन्नरोत्तरं अधीनायाविरचना बुधैरेकावलीमता ३६ देशः समृद्धः नगरो नगराणि च
सप्तभूमि निलयानि निलयाः सलीललललना ललनाश्चात्पत कमनीयाः ३७ अल्पकालिंगतोयत्र का
[illegible] देवरूपस्य तु पस्तु जीयसिंहदेवः २ तृतीयः श्रीकलः शानामघेद्यो हस्ती ३ अत्रो कृष्टानां वस्तूनां निबंधनं
ज्ञेयं ३३ अथापकृष्टानां वस्तूनां निबंधनं दर्शयति यामि० सुगमं ३४ अथाप्रस्तुतप्रशंसालक्षणमाह अत्रां० यत्र अ
प्रस्तुतस्यापि अयोग्यस्य अश्लाघ्यस्य वस्तुनः प्रसंसा श्लाघा वर्णना क्रियते तामप्रस्तुतप्रशंसामलंकारं कृतधियः पंडि
ता आहुः ३५ अथोदाहरणं खेरं० सुगमं ३६ अथैकावलीलक्षणमाह स्वर्वसर्वो० निष्ठानामोत्तरं विरचना बु
धैरेकावलीमता कथिता ३७ अथोदाहरणं देशोति सुगमं ३८ अथानुमानलक्षणमाह अ [illegible]

हेतुस्तत्काललिंगतः त्रिकालविषयवर्तिनो नानागमे तत्वर्तमानस्य लिंगितः अनुमेयस्य ज्ञानं भवति तदनुमानमुच्य
ते ३९ अतीतोदाहरणं नूनं० नूनं निशि शशिनं न द्रष्टवदा नस्मिन्नुपस्थायिवेऽस्मत्स्नानकाले विलोचने मे अतिथिवकांतसात्र
न्यथा पत्तासु नदीषु जनो लोकः स्नानेन कमस्य इति ४० अथानागतोदाहरणं ऊंतं० हे सखि अहमेनं ऊजं तज्जितकुकु
तिः स्वर्वस्यो दिशि स्तुत्योतिस्म यावितुं ततेन यातकटी भवति यदा सखलोकजनः संतापकारिणी तन्निशाकरस्येदमा उ
दयति ४१ अथ वर्तमानकालोदाहरणं सुख० दोषाकरस्येदमा अस्याश्चियो मुखस्य किंकरतां वासनां बिभर्ति ध
रति किंतु तस्येदमाः मुखप्रलया वदनकांत्या बाधिता गृहीता कांतिर्यस्याः सोतयाचिचूदि एवं नस्यात्तर्हि अयं चंद्रमा

त्रिकालविषयवर्तिनः लिंगिनो भवति ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ३९ नूनं न घस्रदासूव न्नीतिचकांतसा
यसो अन्यथा कुथमेतासु जनः स्नानेन सुखं ध्यति ३९ ऊंतं डि कुकुतिर्ज्योतिः यथा प्रवत्तं विजं तं तैं उ
देष्यति तथा मन्ये खलः सखि निशाकरः ४१ मुखप्रभता बाधितकांतिरस्या दोषाकरः किंकरतां बिभर्ति
र्ति तल्लाञ्छनमश्रीहति सापराधा न्यथाऽनितोचेत्किमयं क्रिणोति ४२ यत्र साधारणं किंचिदेकत्र प्रतिपा
द्यते अन्यत्र तन्निवृत्त्यै सा परिसंख्योच्यते बुधैः ४२ यत्र वायुः परचौरः पीरसौरत्तसंपदा युवानश्च रत
कौश्री दैवविस्फर्वेघूडनात्वी ४३ २२ प्रत्नेय यत्रोत्तरं व्यक्तं सूदं चापि द्वयो तयोः प्रश्नोत्तरं तयोः क्रान्ता

ः मुखप्रभतया वदनकांत्या बाधिता गृहीता कांतिर्यस्याः सोतयाचे यदि एवं नास्यात्तर्हि अयं चंद्रमा अपुष्पान्ति किं
क्लिष्टेति किं पीडयति हेतुगर्भितं विशेषणमाह यतः कादृशा न्यप्युष्पानि तस्या नायकाया लोचनयोः श्रियः शोभाय
ः हरिहरणं तन सापराधन्नियकिं लसच्चकोलनबनिस तस्य शात्रुं पीडयति ४२ परिसंख्यालक्षणमाह यत्र
० यत्रालंकारे किंचित्साधारणं एकत्र प्रतिपाद्यते कथ्यते अन्यत्र स्थाने तन्निवृत्त्यै सा परिसंख्योच्यते यथा ४३

२५

51

उदाहरणं यथा । अत्र चा० यत्र नगरे परं निःकेवलं वायुश्चोरो वर्त्तते केषां चौरः पौरस्त्री रत्नसंपदां पुरस्पंदे पौरं तस्पंदं मलोह
द्धिःपौरपवनत् चौर नव पौरसौरस्तेनस्य संपदस्ता सा यता तत्र नगरश्रियः चौरः कोपि नास्तीयत्र कुवानीयौवनस्थाः पुवायौ
एकत्र निवेशितं तीनतं सर्वत्र साधारणं परं अन्यत्र तन्निवृत्तेः ४४ अथ श्लेषोत्तरसंकरलक्षणमाह श्लो० यत्रालंकारे
श्लेषेत्तरं व्यक्तं प्रकटं अथवा वा गूढं अप्रकटं च वर्त्तते अथवा उत्तरं यत्र व्यक्तं गूढं च वर्त्तते सं उत्तरमलंकारं विदुः पू
र्वप्रदिष्टादिना नामलंक्रियाणां संसर्गमेकत्र मिलनं संकरं विदुरलंकारं ४५ उदाहरणत्रयं क्रमेण दर्शयति अस्मि
न्नपारे संसारसमुद्रे मज्जतां सतां किं समालंबनं व्यक्तमुत्तरं रागद्वेषपरित्यागः रागद्वेषदोषाभावः ४६ वसंति हेको
संसर्गे संकरं विडंब ४६ अस्मिन्नपारसंसारे सागरे मज्जतां सतां किं समालंबनं साधुश्लो रागद्वेषपरित्यागः
३५ हुं वसंति स्त्रियो नित्यं त्वत्ते तां वद कोविदा असौ वर्तितत्र्याय कोपि यद्धक्रमपि नोहंते ४७ किमै तेष्वाघ्र
माख्याति पक्षिणां कुतोपि श्रागता कीदृशो नित्यं दानवारिविराजितः ४८ धवं वेदुसुति संपुदामुशि
अमुशोणोपहासमूहव्यू सिरिवाहडुति ततोत्रु आसि बुधो तस्य सोमस्याधः अचमत्कारितावास्फाडुको
तत्वे व्यवा अलंकृतयाणां मन्यासा मैनिबंधे निबंधनां ४८ वैदर्भी रीति गौडीयावैदर्भीचेति सांतरे एका
विदुषां वरवदकषाय स्त्रत्तलीरा योलस्यः क वसंति कलिहंति असौ कोप्यतिन्यायः यतः उक्रमपि न उहन्ते न त्याय
ते उत्तरं गूढं असौ रवडे वसंति ४७ किमैतं ऐरेहस्ति संबंधि वस्तु किमाख्याति उत्तरं गूढं दानवारिमदजलनाम
तानि पक्षिणां कः आख्याति पक्षिणां का आख्या किमभिधानं उत्तरं गूढं विष्णुपीयत्राः कुतो नवति गूढमुत्तरं आ
उतः संग्राम गरुडः सर्वदा कीदृशः शोभते उत्तरं व्यक्तं दानवारिः श्रीविष्णुस्तेन विराजितः एवंविधो गरुडो वर्त
ते ४८ अथ संकरोदाहरणमाह वेदं तस्य सोमस्य बाहड नाम्ना तनय आसीत् किं तस्य सोमस्य ब्रह्मांडशु
क्तिसंपुटमौक्तिकमणेः कलेः कद्व बाहडस्तनयः सत्ता समूहव्यवकिंविशिष्टस्तनयः बुधो विद्वान् एतत्त्वी खकारे

ता स्वनामसहितेन सकारालंकारस्योदाहरणं तलिनं ब्रह्मांडशुक्तिसंपुटमौक्तिकमणिरित्यत्र रूपकं प्रसाम्समहद्वो
ह्रोरूपास्तेयमर्थस्तस्य सोमस्य चंद्रस्य बुधोंगजो न वर्ताभिस्तु पालंकारः श्रीबाहडरस्यादिद्वौ बंडानि इति चतुर्णां योगे
संकरः ४७ अदंम० अनायासां मनोंकियाणां [illegible]
लत्वीव एव अनुक्ता नामितिशेषः यथा समासोक्तौ अन्योक्ते रंतर्लीवः उक्तौ स्योऽन्येषां मलंकाराणां समकारि तालाव
दनिबंधं एवं अर्थयानयता सौदर्यमलंकार इति कारणं ५५ द्वे एव संतरे द्वे एव रीती वर्त्तेते गौडीया वैदर्भी चेति
यतत्स्तु संतरे अंतरसहितेन सविशेषेण बक्षकुलरूपा ईश्रीयति गौडीया रीति बहुसामासिका अपरा वैदर्भीय
स्यः समासा स्पादं समस्तपदा पराधेन्य दर्वीत्पाटितलुंगपर्वतराजतगात्रबद्धपापाहतिः कूराक्रं दर्दुर
लकरूपकुलाकिंकारघोरीकृत विश्वाब बीरब ह्मा न एय सः सिप्राघगायाः स्फुरन्नाक्रामन्नयम
क्रमेणो बकूलः कल्लोलकोलाहलः ५० विशाः अरूत्वैव तव तिलोलालोकोक्तिरेषा न न्मृषा कदाचि
त्वायछुब्धमानं मधुपैर्द्विजैरोः श्लिष्टत्वं सौकेर विलोक रागैः ५१ अर्थे न येनाति चमत्कारोतिसायः
कवित्वं कृतिनां मनस्तु अलंकृय त्वेन स एव तस्मिन्नेतत्त्व त्यनो हं तदिद्वा नये वा ५२
रीति असमस्तपदा असमासा स्यात् ५२ अथ गौडीयोदाहरणमाह दर्वी० सिप्रापगायाः सिप्रानद्याः अयं कल्लोलः को
लाहलः अक्रमेण मकालविश्वं आक्रामति किं कृतः कल्लोलकोलाहलः दर्वीत्पाटितं यत्तुंग एवं तत्स्यातं तस्य ये
स्याः पाषाणास्तेषां प्रपातस्त्वां हत्या आघातेन कूराक्रं दे तेषं अनुझा बहबः कच्छपास्तेषां कुलानि तेषां अर्केका
रैः शब्दविशेषैः घोरीकृतो रौद्रीकृतः कथं भूतायाः सिप्रायाः बबेरदैत्येन बध्यमानं पयः पानीयं यस्याः सा त
घातस्याः कल्लोलकोलाहलः किं विशिष्टः स्फुरन् पुनः किं विशिष्टः बकुलः सांद्रः दर्वीत्पाटितेनपि गौडीया विम्ब
मितिवैदर्भी चेदं कवेईप्सणं ५२ अथ वैदर्भीउदाहरणं विशा० लोकोक्तिरेषा कदाचिन्मृषा न तवतियथाका

२६

53

विप्राकानिशाः अहन्त्येव खन्तावेव नैव लोलास्तवैतियथ स्याकारणं नद्दिङेशाः छद्मा: कैरविणी कुमुदिनी खीकराग्रैः हस्ता
ग्रैः स्निग्ध्यति स्पृशति किंतु ता कैरविणी मधुपैः भ्रमरैः स्पृशवमानालोलचंपदैर्दिङे शोभा त्याणाशामधुपैर्मिद्यापे स्पृशयमा
ना खीकराग्रैः हस्ताग्रैः स्निग्ध्यति स्पृशति ।५। अन्तुतोः शास्त्रांतरेषु अलंकारनोऽत्वं अघविशेषेण चमत्कारका
रित्वं च प्रतीयते अतः कथमनावलय वालंकाराः इत्यो त्राशंक्योत्तरमाह । आर्थेय नार्थनकाव्यरूपीनां पंडितानाम
न स्पृशु अतिचमत्करोति अत्यंते चमत्कारकारकं न वंति सरप्वार्थैः तस्मिन्काव्ये हंत इति हर्षे अनयाः एवदिशा अने
नैव मडुक्रमप्रकारेण अलंकारस्वेन न द्दृश्यंतां ज्ञायतां एतावतायत्र काव्येयाऽर्थेऽत्र आश्चर्यकारी स्यात्तत्र अलंकारत्वं
...ह्डमंत्रीश्वर विरचिते वाग्भटालंकारे चतुर्थः परिच्छेदः ॥४॥ साधुपाकेप्यना
स्वाद्यं भोज्यं निर्लवणं यथा । तथैव नीरसं काव्यमिति ब्रूमो रसानिह ॥१॥ विस्तावैरनुसावैष्ठ ।
न ह्नेयः ५२ इति श्री वाग्भटालंकारटीकायां चतुर्थः परिच्छेदः ॥४॥ अथ रसान् व्याविख्यासुराह साधुं० यथा सो
ज्यं शालिदालिघृतसाधुपाकेपि संस्कारणनिष्पादनेकृतेपि निर्लवणं सत् अनास्वाद्यं अस्वादु स्यात् तथैव का
व्यं कुशलैः कविना कृतमपि श्रृंगारादिरसरहितं अनास्वाद्यं न चतुरचेतांसि चमत्करोतीत्यर्थः इति हेतोः कवयो मंत्री वाग्भ
टा लक्षणं वदंति वयं रसान् इह शास्त्रे ब्रूमो वदामः नैलोक्यप्रश्नापि रसविस्तरं शास्त्रांतमात्रेक थमवतार कां
त्या कथामतिमनाम वाग्भटा मासू दित्यालंनो व्याससमाससमासमग्घी ज्ञापन्याय वयमिति ब्रूवचनं ॥१॥ विभा०
नित्यं तिष्ठतीति स्थायी सा व यनिव्याप्नोति चित्तं विसा वादितिः प्रकटीकृत्य रसतां प्रापितः सन्निति ता वः स्वचप्रति
पात्तिनवधी स्यात् तथाहि रतिः १ उत्साहः २ शोकः ३ हास्यं ४ विस्मयः ५ भयं ६ क्रोधः ७ जुगुप्सा ८ उपशमः ९
इति एतः सर्वजीवः सुखसक्तो रिरंसते १ स्वहितायउत्सहे २ स्वमहत्त्वाक्षिप्तिसांकया शोचने ३ हसति ४ स्व

परस्त्व वैचित्र्यदर्शनाद्विस्मयते ५ विलेति ६ परस्मै कुप्यति ७ वरं जुगुप्सते ८ वैराग्येण किंचित् त्यक्तुकामः सन्नुप्रस
मं लभते ९ न धूलिमिव लिप्सितव्यापारैः स्पृहयन् कश्चित् कदाचित् स्यात् मुक्तावस्थायां अवीका कवलं मक
स्वचिदन्यद्यालिंगनाद्विजृंभते नैमम धर्माधर्मतावाः प्राणिनां स्फुः विशेषण लावयंतीति विलावयंति [illegible] नोद्यनादिनाः
अनुकल्लोलावयंति त्वनुतावाः कटाक्षभुजाक्षेपादयस्ते ३ तयेव्यमेयाः स्वभेद शारीरसत्वतीति सात्विकाः ते चा
ष्टौ यथा स्तंभ १ स्वेदः २ पुलकः ३ स्वरभेदः स्वरावाक्रता ४ स्वरकंप ५ वैवर्ण्य ६ अश्रु ७ मूर्छा ८ इति व्यभिचारिणो

मुक्तावस्थाया ८

षः १ स्मृतिः स्मरणं २ मतिरर्थनिर्णयः ३ व्रीडा मनःसंकोचः ४ अउत्साहोऽप्रतिपत्तिः ५ विषादश्चित्तपीडा ६ म
दः प्रीतिसंमोहः संतेदः ७ व्याधिर्मनस्तापः ८ निद्रा मनःसंमीलनं ९ सुप्तनिद्रागाढावस्था १० असूया विलंबा

२ सात्त्विके व्यभिचारिणिः आरोप्यमाणाकर्षः स्थायी सावस्थितो रसः २ शृंगार १ वीर २ करुण ३ हास्य ४
ऽद्भुत ५ भयानक ६ रौद्र ७ बीभत्स ८ शांत ९ नवैते निश्चिता बुधैः ३ १ जायापत्योर्मिथो रत्या
वृत्तिः शृंगार उच्यते संयोगो विप्रलंभश्च त्वेष बुद्धिविधो मतः ४ नौ तयोरिव तो वाच्यौ बुधैर्यु

क्षमते ११ अवहित्थमाकारगोपनं १२ शंकाऽनिष्टविचारणा १३ चापल्यं चेतोनवस्था १४ आलस्यं कार्ये द्वेष
दरः १५ हर्षश्चित्तप्रसत्तिः १६ गर्वः परावज्ञा १७ उग्रता चंडता १८ प्रबोधो विनिद्रता १९ ग्लानिर्बलापचयः २०
दैन्यं कार्पण्यं २१ श्रमः खेदः २२ उन्मादो मनोविप्लवः २३ मोहो मूढता २४ चिंता ध्यानं २५ अमर्षः प्रतिकर्तुमिच्छा
२६ त्रासश्चित्तचमत्कृतिः २७ अपस्मारः आवेशः २८ निर्वेदः स्वावज्ञा २९ [illegible] ३० वितर्कः संभावना
३१ [illegible] ३२ मरणं म्रियमाणता [illegible]
[illegible]

नाअपि स्वहेतुरूपरूपेण स्थायिन ज्ञानतत्वस्य च नतेऽवति तथा मणिमंत्रौषधियुक्तस्य चित्तग्लानालस्यश्रमसुखा
उन्ममध्यमनस्त्वं तेषु परत्वाद्यस्तु कृतस्य कर्त्रैव नयाद्यलीनकल्पाअपि संस्कारश्रोवर्तनात्यन्तं इति कवस्तुविषयते
पातुच्छेदेपि वस्तुत्वं तरविषये ऽनुच्छेदाद्वतस्मान्न स्थायिनः तथा ग्लानोऽयमित्यत्र कुत इति हेतुप्रश्नः तेन ग्लान्यादी
नां व्यभिचारित्वे रामरत्नाहं शक्तिमानित्यत्र कुत इति हेतुप्रश्नो न स्यादत उत्साहादीनां स्थायित्वं तथा च रसति काव्य
नाध्यासास्वप्रसिद्धैर्विभावैः कारणैरनुभावैः कार्यैर्व्यभिचारिभिः सहचारिभिश्चाभिव्यक्तैः आकथमारोप्यमाणानी
गमानोरत्यादिस्थायिभिः शृंगारादिरसः स्मृतः कथितः कोऽर्थः रसस्य रत्यादिस्थायिनमुपादानकारणं निबधा
कविभिर्युक्तयोः [illegible]प्रकाशात्पुनरपि वृद्धिं धत्ते मतः। रूपसौन्दर्यसंपन्नः कुलीनः कुशलो युवा
अनुद्धतः सूनृतगीः ख्यातो नेतेतोऽत्र सद्गुणः ॥६॥

यद्रसस्य तत्त्वतः नव समवायिकारणं इत्यमेवस्यात् रत्यादयस्तु गुणा इति वाच्यं तेषां जीव इव्यस्योपष्टम्भत्व
त्वेनद्व्याप्तानि शृंगारेकार्थस्य वस्तुप्रतियोगि यथा पुरुषस्य स्त्रीस्त्रियः पुरुषः वीरस्य पक्षविपक्षगतं धर्मयुद्ध
दानत्रयं करुणस्य शोच्यो हास्ये विकृतवेषगत्यनुकरणं अद्भुते सर्वं वस्तु सयानकेपिशाचादिरौद्रे विपक्षः बीभ
त्से मांसरुधिरादिशान्ते सर्वासारतादिईश्वरप्रतियोगिनः एतेषां दशास्मृतिरसमवायिकारणं यथा पटस्य तन्तुयोगः
विशेषावानिमित्तकारणानि यथा पटस्य तन्तुवायतुरीवेमादि अनुभावा निष्पन्नकार्याणि यथा निष्पन्नस्य पटस्य
तत्रातानगुणाचरणादि स्वात्त्विकव्यभिचारिणः सहकारि यथा पटस्य रूपाकारादयः रत्यादि स्थायिनां नवप्रकारास्तेषां रसस्या
पि नव तन्वंति अतस्तान्नाह शृंगारः। अन्नमममधुरमाधमरूतीनां सर्वेषामन्तीष्टत्वात्प्रथमं शृंगारस्य न्यासः ततश्चो
त्तमप्रकृतौ रूपत्वाद्धीरस्य अनन्तरं शेषाणां क्रमेण सर्वरसानां तेषां सत्वं तत्स्वरूपं तस्य तु प्रतिष्ठा सर्वेषाम [illegible]

नामना दरेणा हि का सूचिको दयासतौ वकस्यचिदेव कृतापरमार्थस्पृशः सत्त्ववान् एवं वैते बुद्धे नैदैव न च धिकान्यूना
वा निश्चिता नियी मा ३ एतल्लक्षणमाह आया० आयावत्यौ वैक्रमालयो नायिका नायमको मिथः परस्परं रत्तैः प्रेमविशे
ष स्पावृत्तिः पुनः रत्त्यस्तनमहैलमि त्यर्थः सम्भोगारव्यत्यते विद्वद्भिरिति गम्यं एष संभोगा रोहिविधो हिते दोम तः इत्यतिकि
संयोगः २ विप्रलंभः ३ ष संयुक्ते तेआयावति अस्मिन्निति संयोगः विशेषेणप्रलंभ्यते वंचेते आयवतिविभ्रमफलेना स्मि
न्निति विप्रलंभः सु ७ तौ कथंभूतौ तामित्याह तौ तत्र यो० तौ संयोग विप्रलंभौ तयोआयावत्यौ युक्तविमुक्तयौ मिलि तविरहि
तयो र्भवतौ सतो बुधैः वीरौ वक्रौ पुनरेष आयाः कृहितेदो पि द्विधा द्विप्रकारः प्रछन्नप्रकाशत्वात् कोऽसौ संयोगः
शृंगारः प्रछन्नः १ प्रकाशः २ तवं तितथा विप्रलंभौ पि प्रछन्नः प्रकाशश्च प्रकाशः प्रकया एवं च तुर्थीपि शृंगारः रत्नेदेखुश

अथ च विबुधे कृष्णानुकूलो दक्षिणः शठः धृष्टश्चेति चतुर्द्धास्या नायकास्य खुद्धं विद्या ७ ॥

न्यो न्यस्य हानि कां रतिः स्थायी धमिथः स्त्रीपुरुषौ आलंबन रूपौ विला तौ यथा कथमपि सखि क्रीडाकोपाद्कुजे
ति मयापिदितो कठिनहृदयस्य श्रो रात्र्या बलाकनयव सः इति सरस संध्वस्त प्रेम्णि व्यपेत घृणे स्पृहां पुनरपिहत
जीउंचेत: करोति करोमि किं १ अत्र पुनरपीति शब्देन सुलगस्पालं बनविला व ता व्यज्यते तदुपयोगि पवनाराम चं
द्रोकांदया सकडली क्रीडादयं उद्दीपकरूपा ख्यविला व यथा कावेरीती रस्त्रीमीरूह हुजग वधूं पुत्रमुक्ता वशिष्टः क
ल्लीटीवान पीनस्त नव सनदशा दोलन स्पंदमंदः लौलुलीटील लाटा ता [illegible] रलित लता लास्य लीला विलोलः
कृष्टत्ताशाक्षिणात्यः प्रसरति पवनस्यांधकोता रुतो तः १ अत्र पोषकी ताह्रि तो तदृत्यने नवनस्यो दीपकविला
व ताप्रतीयते २ संभोग हृये स्वेदाश्रुरोमांचकंपस्वसितके शबंधस्रुकसंयमन स्त्रमामाल्यादि संपन्न निवेश
चानुभावनयोनुलाभाः यथा दीर्घा चंदन मालिका विरचिता नेत्रैर्विते दीवरैः पुष्पाणां प्रकरः स्मितेन रचितो नो
कुंडजात्यादिभिः दत्तस्वेदमुचापयोधरभरेणाघीन कुंभास्तसास्वैरेवावयवैः प्रियस्यविशातः स्तन्याकृतं मंगलं

२८

57

२ अत्र स्वेदांतस्यार्थदाने नत्र व्यापाः स्वेदादयोऽनुभावा विभाव्यंते ३ सुखमयाश्चादयो व्यभिचारिणः यथा न कृकौलिन्यं खमु
स्वं विनमितं दृष्टिः कृतापादयोस्तस्या लापकुतूहलाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया पाणिभ्यां च तिरस्कृतः सपुलकस्वेदो द्गे
गोगंडयोः सख्यः किं करवाणि यांति शतधा यत्कंचुके संधयः ४ अत्र संधयः शतधा यांतीत्यनेन हर्षाधिक्यं ४ विप्रलंभे तद्वे
संतापस्वेदादीनवचनजागरविलापलिखनलिखनवाचनवार्ताप्रश्नस्मरणादयः मरंदेशादयोऽनुभावः जुगुप्सा तुस्पव
ङ्गिताः तदुक्तं श्रीशृंगारादिरसप्रतीतिस्यात् उदाहरणानि यथा श्रीखंडकर्दमस्थलकमाला शीतोपचारैः सखि किमिमैतिः
दाहो न दिशत्यपरिवर्ततेमे नंस्वैरिणां वैरिणमंतरेण २ अत्र दाहः संतापः स्फुटः १ तथा मुद्रेसंतिसलस्नपणाः कुवलिनः श्रीर

नीलीरागोऽनुकूलः स्यात् दनन्यारमणीरतः दक्षिणश्चान्यचित्तोपि यः स्याद् विकृतक्रियः ८

मपादांरस्यं संतिस्वामिनि माविधेहि विधुरं चेतो नयाचितया एनाख्या हरदेगेहिलिसुने नाम्ना नरेशुना रामस्त्वद्विर
हेणोकंकणपदं यद्यापि तोस्येचिराव् २ अत्र कृशत्वम् वानावांतु कदंबरेणुसबला नृत्यंतु सर्व्वद्विषः संपूर्णोन वतोयता
रगुरखोमुचंतु नादंघनाः मग्नाकांतवियोगदुःखजलधौ मां चाक्ष्यपदीनाननां विधात्रस्फुरसि त्वमप्यकरुणो खीवेत्स
मानेपिह ३ अत्र दीनवचनेति एवमन्यान्यपि ज्ञेयानि दुःखप्रायाः सकौत्सुक्यमदग्लानिनिद्रानिर्वेदमरणादयो
व्यभिचारिणः यथा एकतोरविनाशश्या एकतोरविताचिता अद्यकांतः कृतांतो वा दुःखस्यांतं करिष्यति १
अत्र कृतांतइतिपदेनानिष्टोत्प्रेक्षारूपाशंका तथा वर्षतितनपरं मेघः कुरणदायिमृगांकि विप्रयोगे तोपहरति
नं च चारणः केवलमवलेति मेषोपि २ अत्रौत्सुक्यं स्फुटमेव यत्र विप्रलंभेत्यावधादिकं मरणं दृश्यते यथा स
वनविदितं चार्थी लापैरलं प्रियगम्यतां न तु रपि न तेदोषोऽस्माकं विधिस्तु पराङ्मुखः तव यदि तथारूढं प्रेम प्रप
न्नमिमां दशां प्रकृतितरले कानंपीडा गते हतजीविते २ गते हजीवितं इत्यनेन प्राणवधापायैर्मरणस्फु

चतं तदप्यचिरकालसमाप्तिमयमिति न श्लोकस्यावकाशः एवं चतुःप्रकारः शृंगारस्योत्पत्तिः तत्रैकैकोऽपि परस्परावलोक
नाधरपानचुंबनाद्यनंतभेदः परमेव गण्यते यथा अलसचलितैः प्रेमार्द्रार्द्रैर्मुकुलीकृतैः क्षणमभिमुखैर्लज्जालो
लैर्निमेषपराङ्मुखैः हृदयनिहितं भावाकूतं वमद्भिरिवेक्षणैः कथय सुकृती कोऽयं मुग्धे त्वयाद्य विलोक्यते ४ तथा अ
धरेऽमृतमस्ति योषितां हृदि हालाहलमेव केवलं अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ५ इत्यादीन्यवलोक
नाधरपानादीनामुदाहरणानि ज्ञेयानि ५ केवलगुणमय उत्तमः स्वल्पदोषो बहुगुणो मध्यमः केवलदोषवानधमः ने
पुरुषस्त्रीसंयोगे उत्तमनायकमधिकारः इति लक्षणमाह रूप० अत्र प्रच्छन्नशृंगाररूपविषयरूपसौंदर्यास
परिहारेण कुलीनः उत्तमकुलोत्पन्नः कुशलः शास्त्रेषु कुशलो हि तद्धावसरज्ञाता सुवामध्यवयाः अत्युद्धतो मात्स
र्यादिरहितः सुन्दरगात्रः सरलवाक् सज्जनः संतोचितधर्मानागुणैर्यस्य मनप्रीतिर्वाञ्छा यथा दाक्षिण्यं शौर्यं क्षमा ह

प्रियं वक्त्यप्रियं तस्याः कुर्वन्नप्यविकृतः शठः धृष्टो ज्ञातापराधोऽपि न विलक्षोऽपमानितः ८

नीचस्तु गुणोत्तमस्पर्द्धी ज्ञापिकाशोत्साहतः शारीराकाराद्याश्च्यादि प्रतीयते धीरगति दृष्टिः सस्मितं वचश्चेति
लासः २ मृदुशृंगारचेष्टा ललितं स्मरहत्यपि स्तुद्धकाव्यामादौ तस्तेहेतौ सत्यपि व्याकुलत्वं माधुर्यं ४ विघ्नेऽपि सत्यपि
उत्तमादयस्त्विरः स्थैर्यं ५ हर्षादिविकारानुपलंभस्तत्कृतं गांभीर्यं यस्मात्क्रोधादीनां नाह्यविकाराद्दृष्टिविकाराम्
खरागाद्योपलभ्यते ६ स्वधिवपरश्चापि परित्राणदानसंभाषणादिचेष्टा औदार्यं पुपराधिचेपाद्यसहनं तेजः परा
छत्रोर्नतु गुरोर्मित्रादेर्वा ८ एवंविधेनेता नायकः ख्यातः कथितः स च तुः स चतुर्द्धा १ यथा गूढगर्वस्थिरो धीरः दृ
मवानविकत्थनो महासत्त्वो दृढव्रतश्चायः स्यात् स धीरोदात्तो यथा विनयकृत्तावलेपः २ श्रृंगारकृततिर्मोहकः रा
म्यादिः २ कलीशाकृः सुखीशृंगारीमृदुर्निश्चिंतश्चायः स धीरललितो वत्सराजादिः २ विनयोपन्नमवानयः सधी

रक्षाशीतो माधवश्चारुचित्तादिः ३ स्मेरो मत्सरी मायी विकत्थनश्चण्डो नाम्नायः स धीरोद्धतो भीमसेनादिः ४ उक्तं च देवा धीरोद्धतो ज्ञेया
[illegible] धीरप्रशान्तो नाविज्ञेयो ब्राह्मणो वणिजस्तथा इति चत्वार
[illegible] सेनापतिरमात्यश्च धीरोदात्तो [illegible] [illegible] इदानीं [illegible] अपमुत्तमना
पूर्वे हि नायकास्समुक्ता ३ इति चतुर्विधोऽप्यस्य नातिक्रमादेकैकशश्चतुर्विधः ६ अथास्य इदानीं [illegible] ४ इति अस्य नायिका चतुर्विधा
यः कोविदधेरितिचतुःप्रकारः उक्ताश्चाचिरतीतिकिं अनुकूलः १ दक्षिणः २ शठः ३ धृष्टः ४ इति अस्य नायिकाचतुर्विधा
स्यात् नन्दिकृतात्मजोऽनेकधा पि बध्यते १ नायकस्तदानीं लक्षणान्यहः नीलो० प्रियं० नीलोत्पलगुल्माहवरागोयस्यसनधाशि
रजेमादत्पर्यः अन्यस्यां रमणीनां अनासक्तेश्चयोरवतिसोऽनुकूल उच्यते यथा अति बुधविपुलं कुलवत्युगलं रसवि
करैराम्रशाखमुकुले रूपाः तत्रपहरं निजयति हरिमृगयां मालाइव १ अत्र हरेर्मुकुन्दरामत्त्वेन नामुकुलं अन्यारमण
कारांकिसंबध्यते १ यथा न्यवितोऽपि अन्यरमणीरक्तमना अपि स्वस्त्रियामविरक्तः सप्रेमास्वकस्त्रयोरपि दाक्षिण्य

अनूढा च स्वकीया च २ परकीया ३ पण्याङ्गना ध त्रिवर्ग्याः स्वकीयास्या दन्या केवलकामिनः
२०॥

शीलचातुर्यदक्षिणात्कथ्यते यथा हृष्टे कास्यमसंगतोऽप्रियनमांयश्चाद्गत्वा हरादे कस्यानयनेमीलयवि हृतकी
डाद्बंधकृतः तिर्यक्वक्रितकंधरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानमामं नहीस्मचलत्कपोलफलकां धूर्तोपरां चुम्बति २
अत्रैका सनन्दिनयोन्तीयकयोरेकस्यानयननिमीलनेन अपरस्याश्चुम्बनेन दाक्षिण्यमकारि २ यस्तस्या अति
प्रेलनायिकायाः प्रियं कुर्वन्नप्रियं मनोहरं वक्ति निजापराधगोपनायसशठ उच्यते यथा कोपात्कोमललोल
बाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढा नीत्वा वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः भूयो नैवमिति स्खलन्मृदुगि
रा संसृत्य दुश्चितं धन्यो हन्यतनिह्नुतिपरः प्रेयान्रुदन्त्या हसन् २ अन्यतिह्नुतिपरइत्यनेनशठत्वंस्पष्टं [illegible]
यः कोऽपि पराधोऽपि नायिकयापमानितोऽप्यवगुणितः सन्नपि विलक्षो ब्रीडावान्नसधृष्टः स्यात् यथा चरणपतनमप्याख्या
नामसादपरा हस्ते निस्तिकितवा वाचारेत्फके रूपापकर्षीकृते ब्रीडां तिरयतोनिःश्वस्योच्चैः स्तनार्पितहस्तयानमलि

ज छन्ना दृष्टिः सरसीषु निपातिता ॥ ४ ॥ अत्र सापराधत्वात्पतिं स्वरत्यायोः पतन्प्रतिपिहितो धूर्त्तो दृष्ट तिष्ठ शास्त्रां तरे एतास्थल
मोप्य वस्त्राद्येकस्य नायकस्य यथा सानैरवनुपुरी नीयस्याः देव्यास्तन्योन्यं कलहायंते चन्द्रोदये हरिवाहवः २ अत्र च
तुर्भुज नां कलहे नानुकूलत्वं गम्यते १ रुक्मिणी नाम यो ज्वलत्पदक पार्श्व द्वयस्थयोः कुरुते युगपत्पाणि द्वयसे
वनं चतुर्भुजः २ अत्र दाक्षिण्यं स्पष्टं २ विशालं लघिं सीमां रूपावद्धः कोऽपि चतुर्भुजः ४ अस्त्वां स्यावकः कारुण्य
धीर्शर्द्धरिति ५ ८ ९ आसां नायिकायाश्चत्वारो भेदास्ते कास्ते चामी अनू० अनूढा १ कन्या २ स्वकीया ३ परकीया प
णांगनाः ४ इति तत्र सोतेदात्तवंति नासुति धर्मकामार्थप्रयार्थिनः स्वकीयास्यात् यथा रामस्य सीता ॥
अन्यास्तिथ्यः केवलकामिनः केवलसुखार्थिन एव यथा माधवानंला दीनां कामकंदलादयः १० प्रथमायालक्ष
णमाह अनुरक्तेन प्रत्यक्षरितेन नायिकेन अनुरक्तायास्वयं देवतागुरुसाक्षि चिनास्वीकृता न वेत्सौ कुमितिगम्य

अनुरक्तोऽनुरक्तेन स्वयं या स्वीकृता सवेत् । साऽनूढेति यथा राज्ञो दुःषंतस्य शकुंतला ॥ ११ ॥
देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वीयनायिका । क्षमावत्यतिगंभीरा प्रकृतिः सच्चरित्रसत् ॥ १२ ॥

सा नायिकाऽनूढा कथ्यते यथा दुःषंतस्य राज्ञः शकुंतला नाम कन्या विपुत्रीते नहि विपिने गते न सा विज्ञ न
मिति नाशलायपात्रमकारि ११ द्वितीयालक्षणमाह देव० या देवगुरुसाक्षेण समङ्गीकृति नायकेन स्वीकृता
पाणिगृहीता सा स्वीयनायिका स्यात् शेषं स्पष्टं एषा वयः कौशलात्स्यात् मुग्धा १ मध्या २ प्रौढा ३ चेति त्रिधा तासु प्र
थमा या कौमारादिवेष्टानस्तु मुग्धात्वात् यथा पदालग्ने पत्यौ नमयति मुखं याति विनयाद तान्त्रैषं तावत्यप
हरति गात्राणि निरुत्तेन शालोलाख्यातुस्मितमुखं सखी दत्तनयना पुनः सा साकूतं हेतोषं प्रथमव ... सामौग्ध्यमधु
रा २ यद्वा रवि याति करुणति बेल्लति विचलति निर्मिषति विलोकयति तिर्यक् अतनं दति चुंबितुमिच्छति न च प
रिरोधान्याव ... मायते २ अत्र मौग्ध्य मध्याप्रेधा धीरा १ धीराधीरा २ अधीरा च ३ तत्र मध्या धीरायाः कोपोक्ता

३०

सवक्रोक्ति स्यात् यथा अंगुल्याकः कपाटं प्रहरति कुटिले माधवः किं वसंतो नो चक्री किं कुलालो नहि धरणिधरः किं द्वि
जिह्वः फणीन्द्रः नाहं घोराहिमर्दी किमसि खगपतिर्नो हरिः किं कपीन्द्रः इत्थं राधावचोभिः प्रतिवचनजडः पद्मनाभः पुन
नः कृतार्थः २ मध्याधीराधीरायाश्च सबाष्पवक्रोक्तिः स्यात् यथा सोपालम्भः अद्य मे परार्ध समये सख्यो सुदृशो विनानो जी
नाति सवित्र मां गच्छलं नं वक्रोक्ति संस्तव नैस्वैरं तत्कपोले ऽलग्नलग्नं गलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला रामा रोदिति केवलं गतिलुप
न्तीलो दकैः रक्तिः २ मध्याधीरायाः वाक्पारुष्यं यथा संध्याय त्वाति पत्युलो कपुरतो बद्धाञ्जलिर्याचसे धन्यस्य
चेन दीव्यति जङ्घा शिरसा न तत्राम सोढं मया क्रीयतां वृधिमंघनेय दि हरिक स्मादिषं तत्क्षितेमा स्वालंपदमां स्पृ
चोत्पत्ति हितो गौर्या हरः पातु वः ३ प्रगल्भा लं पटे निर्गोत्या धीरतया वरुषं वचो वाचि ३ एवं प्रौढापि त्रेधा तत्र प्रौढा

परकीयाप्यनूढेव वाच्यस्ते दो ऽस्ति चानयोः स्वयमप्यति का मैक सख्यो वै काप्रियं वादन् १३

पि त्रेधा तत्र प्रौढाधीराया उपचारा या उपचारा वहित्थे स्यातां यथा विरहविषमः कामो वामस्तनुं कुरुते तनुः
दिवसगणनादक्षश्चायं व्यपेत घृणो यमः त्वमपि वशगो मानव्याधे विचिंतय नाथ हे किसलयमृदुर्जीवेदेवं
कथं प्रमदा जनः २ अत्र नस्यावस्यगाइत्यनेन नातकोधीया अपि प्रौढा धीरा स्वेन कोपसंगोपनतायै स्यात्
कृपचारः २ प्रौढाधीराऽधीराया आक्षेपकर्तृत्वे दामीत्य यथा मा पादो नेविलुठ चिरमस्वामि मोहित्वं त्वां किंचि
कालेकचिदपि गतस्ते न कस्तेपराधः आगस्कारीण्य दमपि मया जीविते तद्दिया गेत्तर्हि ... इति ततो वा
मयैव्या खननयः २ अत्र प्रौढाया धीरतया मा णादाने विलुठ स्वामिनः स्वयं शरति चक दासीनं अधीरतया आ
गस्कारिण्य हमित्या मुकूल्यं २ प्रौढाऽधीरायाः संतर्जना नीयानो यथा नास्त्य न ततेनिखिपचित्रमिश्रं संतर्जयन्ती अघ
ना जघाना कांचित्रियं त्रमकलोनिपाल्य सदर्थसहाहं ययो गात् २ अत्रा ऽधीरतया संतर्जना याता स्पष्टो ए

ता: बहुविधा ज्येष्ठा: कनिष्ठाश्च भवंति तत्र सर्वप्रणीता ज्येष्ठा: पश्चात्परिणीता: कनिष्ठा इति द्वौ दश: मुग्धयासहितास्व-
या दश धा अपि नायिका स्वकीया चैते के वा गणयेत तस्याश्च २० अलंकारा: तद्यथा वागङ्गाभिश्चेष्टितै प्रियस्यानुकृति
लीला: १ अङ्गस्थानदिविशेषो विलास: २ सौ[illegible]गर्वीदल्पालंकारन्यासशोभा विच्छित्ति: ३ गर्वाद्दत्तेष्वपि वस्तु-
ष्वनादरो विभ्रम: ४ स्मितहसितरुदितत्र्यारोष: गर्व दु:ख श्रमाभिलाष: संकर: किलिकिंचितं ५ प्रियकथादौ तद्भा-
वभावितं मोट्टायितं ६ अधरादिग्रहाद्दु:खेपि हर्ष: कुट्टमितं ७ मसृणांगविन्यासो ललितं ८ प्रियकृतव्यलीकादि-
१ वसरे [illegible] विहृतं [illegible] वागं गात्रभूषणानां विन्यासो विभ्रम: १० इत्येते दश सहजा: कामकलादावसाध्व-
सं [illegible] १ सत्यपि पित्र्ये [illegible] दार्यं २ [illegible] माधुर्यं [illegible] यौवनलावण्ये: पु-
ंभोगादत्तिवर्द्धितै: मं दाम [illegible] शोभा अंगच्छायाक्रमेण शोभा ४ कांति ५ दीप्ति ६ [illegible] अवापलाचिकछतन्वे

सामान्यवनिता वेश्या सवैकपटवंकिता नहि कश्चित्प्रियस्तस्या दातारं नायकं विना १८

धैर्यं ७ एते सप्त अयत्नजा: हाव १ भाव २ हेला ३ अल्पवक्त्र्यो विकारात्मका स्त्रय: शारीरजा: एवमेते
विंशति स्वकुलेमनायिकाया एव स्फं: अन्यासु रूपलावण्यवती [illegible] एवं बाल्ये [illegible] नायैव [illegible]
द रूपते वा [illegible] केति राल्पता: पुरुषस्याप्यमी भवंति तथापि योषितामेतदेव अलंकारा इति तत्वेन वर्ण्यंते पुं
सस्तु [illegible] एवं परमोलंकार इति १२ परस्त्रीलक्षणमाह परकीयापि परस्त्रीरपि [illegible]
कन्या च [illegible] परं अन [illegible] यो: अनूढा परिणीता कन्या चौर्येण ते दो वक्तव्या नाविशेषोस्ति यथा अनूढा कन्या
परिणीतेव कन्या परकीया तु परिणया नेतरस्मै व सधवा १ विधवा २ वा विधवापि केनापि स्वीकृता १ तत्तदन्या
२ चेति त्रेधा परकीया तस्या संघटनोपायमाह स्वयं एका काचिद्दूति कामास्वरोन्म[illegible]समनीस्वयमाव

३१

63

नाज्ञियेमनोलिङ्गायं वदेत् शापयेत् नायकं यथा मध्या क्वचित्खरे निदाघसमये तापं रवौ मुञ्चत्यसुप्रतिच्छाये
हे पांथ विश्राम्यतां एकाकी च तवानहे वत्सरस्त्रीमहत्याप्रपावर्त्तिते लज्जामेतत्तेषु स्वयं च चतुरो जानासि कालो
चितं १ यद्वा एकाकिनी यदबला तरुणी तथाहमस्मिन्गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशं किं याचसे तदिह वासमि
यं वराकी श्वश्रूर्ममांधबधिरा ननु मूढ पांथ २ अपराणि कानि सख्या हृतोमुखेनातीत्य श्रृंगारप्रकटयेच यथा अन्नेव्व अ
त्तईअ एत्तईइत्थु गवंजायाई सामिणी रमहं दोसत्तुमुहयसुंदरपहिनुमं नत्थपडियरिउं ३ स्वपरस्त्रीयोः सोति स्व
स्ताव स्थात्मनेति स्वाधीनपतिका १ आचितसर्वकारवनितां वरासके प्रियेडुःखतथा खंडिता खंडिता २ ईर्ष्याकल
हनर्गनिसृष्टरिसंगमेनानतिनाकलहान्तरिता परिणाङ्घ्रिफलाईवानवेवासमयवुवाडं खवैवप्रमोदेच
पंडितेवासकासज्जा: ४ उचितेवासके स्त्रीणाममतुकालेपिवालुधैः दुर्ष्यात्मधवेष्टानाकार्तिवाममपस्थिति

सर्वथकात्रामवैषा यतिनायकमुद्गता वाच्यः आद्धन्नएवान्प स्त्रीणां प्रियसमागमः १५

२ इति नवेन वासके सत्संगजा लज्जलयाः गरागहिनाप्रगुणा वासकसज्जा ५ प्रियं मत्वा विरहिणी [illegible] विरहोत्कं
ठिता ६ इति मुखेन स्वयं प्रासंकेत्मनेकापिकारणेन पत्याघंचिता विप्रलब्धा ७ अतिसरति अतिसारयति वा कांतं का माभिसा
रीत्यभिसारिका ८ इति १२ पणांगनास्वरूपमाह सामान्यास्तु धनैकनिरतायोः साधारणास्त्वसौमान्यवनितावेश्या सवैत
स्याघनितांकपटपंडिताकौशिल्पनिपुणाकेवलधनतत्परतालंबनेनकृत्रिमप्रेमवतीव यथा [illegible] कोरिनिघृष्टा॥
मधमांसनिरता तिनिकृष्टा कामलाघवासिचेतसिडष्टा तां तवंति गणिकां न हि शिष्टाः २ अतः कृत्रिमप्रेम कृत्रिमाह य
तस्तस्या दायकं नायकं विरनासुक्तापरः कश्चि [illegible] यथाडोत्यंधाय चतुर्मुखाय च डराजी लीखितं गाय
[illegible] मालाय चड कुलाय चगत्कुष्टातिलतायच यहं वो शुभमनोहरं निजं चपुलक्ष्मीलवश्रद्धया पण्यस्त्रीषु विवेककं

त्पत्तिका सा खण्डितोच्यते २४ अथ प्रकाशप्रच्छन्नविभागमाह सर्वे० एषां वै रूपा सर्वे प्रकाशा सर्वे प्रकटं यथा स्या
द्वं नायकं याति स वनेयं न तु ह्यनाऽन्यस्त्री संततिस्तत्तां नायकानां प्रियसमागमः प्रच्छन्न एव वाच्यः नायिकाया ईर्ष्या
हेतुः सपत्नीप्रतिमाधिका: १५ अथ वियोगलक्षणमाह पूर्वे० पूर्वानुरागः १ मानात्मा २ प्रवासः ३ करुणात्मकः ४ इति
विप्रलम्भो वियोगश्चतुर्धा चतुःप्रकारः स्यात् तत्र अनेकत्वे: २ मानेन २ गुरुस्तीव्रः कोर्थ: चतुर्थात्तृतीयः तृतीयाद्द्वितीयः द्वितीया
त्प्रथमो न्यूनः सहइति १६ आद्यस्य लक्षणमाह यूनोः नायकानायकयोः प्रथमदर्शनादेव दीप्तप्रेम्णोः याप्राप्तिच्छयोर्द
शा तस्याः स्यात् सा पूर्वानुरागो नाम वियोगो ज्ञेयः यथा जागर्त्ति लोकोज्ज्वलति प्रदीपः सखीजनः पत्रपतिकौतुकानि मुहुर्मु
भेकरुकांतधैर्ये लुलुठितः किंचित्करिणः तुरुके १ अत्र नायकस्य पूर्वानुरागः २ आप्याते दयिमनोरथशतेनीचाकयंवि

पूर्वानुरागमानात्म प्रवासकरुणात्मकः विप्रलम्भश्चतुर्धा स्यात् पूर्वः पूर्वोह्ययं गुरुः १६

दिनं वैदग्ध्योपगमाज्जडे परिजने दीर्घां कथां कुर्वति दृष्टास्मीति विधाय सत्वरपदं व्याधूय चीनांशुकं तल्पं प्रापरति
कांतेरणमनस्तानीतः प्रदीपः समं २ अत्र नायिकायाः पूर्वानुरागः प्रदीपशमनेयावत् २१ द्वितीयमाह मानो० प्रि
यस्यान्यवनितासंगान्नायिकाया ईर्ष्या वा विकृतिः पराङ्मुखत्वादिः प्रियस्य वा नायिकानवज्ञादिना विकृतिः समान
वियोगो यथा निःश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मूल्यते निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं नक्तंदिनं रुद्यते अंगं शोषमु
पैति पादपतितः प्रेयांस्तदोपेक्षितः सख्यः कं गुणमाकलय्य दयिते मानं वयं कारिताः ३ अत्र नायिकोदितस्य रवुपालंभेन ना
यकस्याप्यनोज्ञापने चलितस्यान्ते पुनर्बहिरवनतः प्राणदयितेनाऽनिराहारास्सख्यः सततं रुदितोच्छूननयनाः परित्यक्तंस
र्वं दयितपतितं पञ्जरशुके सवावस्थाचेय विसृज कठिने मानमधुना ४ अत्र नायिकाया मानप्रकरः ५ तृतीयमाह प्रवा
प्रियवियोगो देशांतरस्थेयो विरहीणो बालाचिरं ध्यायता अथ न्येन विष्कं कं तमरविलां रात्रिं तथाक्रंदितं ग्रामालेः

२२

ऽनरधूगमस्य वसतिर्यामिनिषिद्धाय घा ५ अत्र नायकस्य स्फुटं विरहः दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोत्कंठमुत्कंगा
ढ प्रेम नवं नयोऽति कठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलं स्त्रीत्वं धैर्य विरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतांतःक्षमी नो सख्यश्चतुराः क
थं नु विरहः सोढव्य इत्थं मया ६ अत्र नायिकायाः प्रियतमो दूरे इत्यनेन प्रवासः ६ १८ चतुर्थमाह स्यादेतस्मि
न्ध्वंसो नीयि कयोरेकस्य पंचत्वे मरणेऽपरस्यप्रिया यावियोगः करुणाख्योयं करुणानामा स्यात् पंरंपरं नवलीन
अचारदोषैरव्यापनमेव प्रयोजनं वानितिगम्यं यथा नीरानीरमुपैतिरौति करुणं चितां समालंबते किंचित् ध्याय
ति निश्चलेन मनसा योगीव मुक्तेक्षणः स्वाछायामवलोक्य कूजनि च यः कांताम्रतो चक्रवत्सधन्योयं प्रणयी नरा
सततः खस्या चत्रनग्राहतः ७ अत्र नायकस्य करुणविरहः गतियुगलकमेवोन्मत्तपुच्छोकरस्य त्रिलनयसनुसेवा

स्त्रीपुंसयोर्नवालोकादेवोल्लसितरागयोः ज्ञेयः पूर्वानुरागोयमपूर्णस्पृहयोर्दशा १७ मानोन्य
वनितासंगादीर्ष्याविकृतिरुच्यते प्रवासः परदेशस्थे प्रियेविरहसंभवः १८ शृंगाररसः १ उक्ता
त्मानलवेद्धीरस्त्री धीधर्मोद्विदानतः नायकोत्रभवेत्सर्वैः श्लाघ्यैरधिगतो गुणैः २० स्यादेकतरपं
चत्वे दंपत्योरनुरक्तयोः शृंगारः करुणाख्योयं इत्थं वर्णीनएवसः १९

बाध वा सुमिपालः विमलकुलतनवानामंगनानां शरीरे पतिकरकरजाचायेवतंसप्रभिद्धं ८ अत्र नायिकायाः आ
रब्धायं ऽच्छे चतुर्थपिविप्रलंभेनुमायिकानायकपरतयो दाहरणं हुवं प्रदर्शितं एवं संयोगवियोगप्रच्छन्नप्रकादि
भेदः शृंगारो नियतनायकनिष्ठत्वेनेव प्रतिपादितः कावेनादोच्चामनेषा प्रियामनेन हृतं मां प्रति प्रणयाकुटाकृत्
यइत्यादि संबंधं विनैव पात्रातिनीयमानतत्र द्वेषगतिवचनादिदर्शनं अवलोऽहुतवरूपैर्विना वानुतावादिति
ः साध्वीरत्वेनप्रतीनेरसिकाः सत्पा नांवासनारूपेणस्थितः स्थायीरतिनामानुस्त्यमाननैरुरस्वत्वो विलवा

दिसिरणाबधिरलोकि [illegible] सुतावितरसास्वादआतरोमांचकं
चुकाः विनापि कामिनीसंगं श्रृंगारः सुखमासते १ इत्यादि ८ अथ वीररसमाह उत्स० उत्साह आत्मा स्थायी यस्य स तथा
उत्साहः स्थायी वैरिगता स्थायी न्यायमसावप्रतापविक्रमाधिक्षेपाविभावाः स्थैर्यधैर्यगांभीर्यादयोऽनुभावाः धृतिस्मृति
गर्वामर्षाव्यभिचारिणोऽस्य यं ज्ञेयाः इत्येवं वीररसो भवेत् त्रिधा त्रिप्रकारः कुतः धर्मादिदानतः धर्मवीरः श्रीवत्सा
सुधीर्दयः यथा तुलयति मदलारः सर्वथा चेन्नपारावतमसि मत्तदेहस्तन्ममैव यद्युपकृत्य देहस्मि नूरं हसे दंबिनाशि
ष्यति तमहं हतोऽयं नद्धयिष्यामि करोहिः २ अत्र पारापतरक्षाविनिजशरीरस्यापि व्ययेच्छा युद्धवीरो मेघनादरामप्रस्तवः यथा
कुद्धाः संत्रासमेते विजहितहरयः कुणपश्च्के लउत्ता युप्पद्देहेषुलज्जो दधति एरममीसायकानिः व्यलंतः सौमित्रे तिष्ठ
शोकोऽथ करुणो ज्ञेय स्तत्र स्यान्तरोदने वैवर्ण्यमोहनिर्वेदप्रलापाश्रूणिकीर्तयेत् २१३
हासमूलाः समाख्याताो हास्यनामा रसो बुधैः चेष्टांगवेषवैकृत्या द्वाच्यो हास्यस्य चोद्भवः २२
पात्रं च मप्यिमहिरूपानच्च हंमेघनादः किंचित्संरंसलीनियमितजलधिरामममन्वेषयामि २ अत्र हरानलस्यणं च मुक्कारामा
न्वेषणं वीररूपं दानवीराविक्रमबलिप्रस्तवः यथा अथोहाटीककोटयच्छिन नवतिमुक्ताफलानां तुलाः पंचाशन्मदगं
धमत्तमधुपक्रोधोद्धुराः सिंधुराः तारुण्योपचयः अयं चितदशांवारांगनानां च्युतं दंडे पाण्ड्यनृपेण ढौकितमिदं वैता
लिकस्यार्पितं ३ अत्र दानवीरत्वं स्फुटं इत्यादि एतन्नायकमाह माय० अत्र वीररसे भवेत् प्रशंसनीयैः स्थैर्या
दिभिर्गुणैर्युक्तो धीरोदात्तो नायको भवेत् व्यसनी पापकृल्लुब्धः स्तब्धो धीरोद्धतः प्रतिनायकः रावणदुर्योधना ३३
दिः २० शोको० शोकात् स्थायिन इष्टवियोगानिष्टसंयोगादिविभावैरुन्नीष्टतीति शोकोऽत्र करुणो रसो ज्ञेयः
तत्र शोकोऽल्पान्तरोदनदैवोपालंभाद्यास्तु भावाः वैवर्ण्यमोहनिर्वेदादयो व्यभिचारिणः कीर्तयेद्व्यभिचा

विरुणः कार्त्तिकेयकथयेत् अस्योदाहरणं रामानन्दस्वरितासिकुत्रमिदं हाहैवताः काशिवाधिकृपालान् पतितोत्रानिर्कोल
व हस्त्वेगमुद्गचे दृशो ६ ऊर्ध्वघर्घरमध्यरुद्रकरुणंपौराणानां गिरिश्चित्रस्मानपि रोदयंतिसतधातुर्वैतिनिरिरपि १६
त्यादीनि २२ हास्यरसमाह हास्य० हास्यो नाम्नलंस्थायी यस्य स हास्यरसो हास्यनामा रसो बुधैः समाख्यातः तदोक्तं
अस्यालंबनमाह चेष्टा० चेष्टा परगति वचनानुकृति प्रलपनं गवेषवैकृतं नर्तनत्रिशसिडकरीनाऽस्माकान्यप
१ चयनडाकोदामादिकृतः समाहारः तस्मादित्तावाहास्यस्यचोद्भवोवाच्यः २२ अस्योद्दीपनमाह कपो० कपोलये
२ दृक्लोम्य स्तनत्रुङ्लासोयेन सतथा उपलक्षणादोष्ठस्पंदननेत्रविकाशमुखरागहस्ततारा द्या अनुभावाः अ
पाव हित्थानिद्रालस्यादिव्यभिचारिणो ज्ञेयाः सहास्यरसः षोढास्मितं १ विहसितं २ अपहसितं ३ चेति तत्रम हा
कपोलाकिंचिस्फुरितोल्लासो लिनोष्ठः समहात्मनां चिदीप्तस्पष्टमस्याता मध्यमानां सहासक २
२ विस्मयात्माङ्गुलीज्ञेयः सचासंसतात्वस्तुनः दर्शनात् श्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते २४
त्म नामुत्तमानां अतिनोष्ठः कपोलांगी समानं स्मितं स्यात् १ मध्यमानां विदीप्तस्पष्टहास्यदशनः सास्यराग
ः कालोरालोवि हसितं २ अधमानां सशब्दः साश्रुनेत्रानिहनुकं कंपितांसशिराअपहसितं ३ एतानि स्मि
तादीनि ६ हस्यापरस्य क्रमेण संक्रमणजानि हसितोपहसितानि तत्राद्यं उत्फुल्लास्यनेत्रं विकासिगंडं किंचिद्विकासि
गंडकिंचि दृश्यदंतं १ द्वितीयमुत्फुल्लनासं विश्रितदृष्टिनिरीक्षणः निकुंचितांसशिरस्कं २ तृतीयं ससंरंभं सा
नेत्रं उद्धतं सशब्दं सकराघातं ३ अयं तावत् परहसनहेतुः स्वयं विस्तावादीनामपि न राहसति यथास्त्वाम
मरसास्वादः पार्श्वस्थपुरुषस्तत्र पिलाकरासंक्रमणस्वरूपवान् एवं हास्योपि नच्चान्येरसाः यस्तु स्वामि
सोकांत्तस्य हेतुः सस्वामिहेतुकोनुपपव्युकरुणरसः नानुसंक्रमणं जो हास्यवत् कश्चिद्दुर्गालीकं हदि

हसनन्त्रदत्त्वपते परविस्ताबादियोगे तद्धासः स्यादिवेत्पर्थः उदाहरणं यथा आकुंच्यपाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मंत्रांभसां प्र
तिपदं पृषतैः पवित्रे। पवित्रे तारस्वरं प्रहित थूत्कमदात्प्रहारं हाहा हतोहमिति रोदिति विष्णुशर्मा १ यथा कश्चित्कोप
डदंडकरतलंकलितं भिक्षुवस्त्रं पत्रपत्रामेकं कौशेयपिहितलब्धबहिः सारवां सीहुकश्चिन् नीवापार्श्वेहिद
लंकठिनमिति सान्द्रमेकत्रसूत्कारवान्तनितापवदान्तेष्ठु नरपि नदधः केयनक्ति नहस्या २ उत्तमप्रहासमाहं ३३॥
अथाद्भुतरसमाह विस्मं० तत्र० विस्मयश्चाश्चर्यमास्वाद्यं यस्य सतथा अद्भुतरसो ज्ञेयो विद्वद्भिः सच दिव्यलिमानेदे
जालावदानकर्मापि नानाप्ति प्रकृतिरंतावस्पदुर्लभस्य वस्तुनः पदार्थस्य दर्शन श्रवणरूविलावानुज्ञाणिनां
महृदयांगिनां उपजायते तदवति अस्याद्भुतानावाह तत्राद्भुते निष्पन्ने नेत्रविकाराः पुलकः स्वेदोनिर्निमेषतांगा
तवनेत्रविकाश्चास्या पुलकः स्वेदएवचा निस्पंदानेत्रतासाधु। साधुवागाङ्कदावगीः २५ तया
नकोरंवेद्रीति प्रकृतिधीरवस्तुनः सचप्रायेणवनिता नीचबालेषुरास्यते २६ दिगालोकास
धुसाधितिवचः गङ्गदाश्रव्यकागीश्चैतनुरोवाचलवृत्ति उपलक्षणात् हर्षाश्रुसादादनादयोपितथा हर्षावेगजा
ध्यादिकालिचारिलोपि यथा चित्रं महानेषबतावितारः कत्कौतिरेवातिनवैवभंगिः लोकोत्तरं धैर्यमहोप्रतावः
कोप्यास्तनिर्लतनवएवसर्गः २ अघवा दमनकतरुस्पस्वालेवित्रैबीरयुग्मंविकचकमलकोशेदडिमाबी
जपंक्तिः उदितकिरणबिंबे खंजरीटप्रकारः स्थितयमिदमपूर्वं देवदृष्टं मयाद्य २ अथाद्भुतलीहास्यादिस्थ
२५ तस्यानकमाह तथा० नीतीः प्रकृतिः स्थायीयस्य सनीति प्रकृतिस्तस्या नको नामरसोलवेद कुतः घोरवस्तुनः
पिशाचादिदर्शनविरुमपूर्वरक्तप्रतिमत्रणगमहारण्यंधकारादिरूपविस्ताबाव सच तस्यानकाः प्रायेणवनिता
सुनीचेषुशिशुषुबालस्पतेवर्णितंल स्वात्माविकस्पतस्पतत्रेव मतोवालउदाहरणं यथा बालैतलापरीतै

३४

69

कीलितु नपनै कंपमानो लाकायैतैं स्त्रीवेगा अनिहनि कुरजननी जानुजं पात्तु नास्तु तन्नि स्वामी प्रियमानांडाणयिष्यद्दये
श्री ५ लिरंगाधुलीनै स्त्रीवैयेन वक्रगकटि तपव नैडरितिपांचजन्ये १ अथवा अंबां ब्रेति वचोवदं तिरिशोवौ हाहेत्यमा
कान्तरा व्योमस्हा: प्रिय २ स्तर स्फुरित इति च श्रोतु: प्रिम: स्वर्गिणां नागा: शोरवचिरोतं तरेभविविष्णु: कस्या नइत्क सुका
एषा वीर विताडितानु डरिता स्त्रुघ्नं वेष्टांगि ना २ इत्यादि उत्तमास्तु तया त वेपि गुरुराजादिस्वोरुयं दर्शयं तं सु
तरसु तमा स्फ: तुयेदि दृष्टवि तेगुरु विनीतं मन्यते करकेपादिचे ष्टाया नाथमडा कतिगाणयति तयवक्रतकरत्या घ
पिवेत्पादौ अंतवति परंतक्रमनेव किंचित्फलं गुरुराजादयोपिपरानुग्रहाय कृतकं क्रोधादिप्रकटयंति अस्यानु

सोपाग कंपगकृदमत्तमा: त्रासवैवर्ण्यमोहाद्या वर्ण्यंते विबुधैरिह २७ क्रोधात्मकोत्त
वेडैड: क्रोधश्चारिपराभवात् तीष्म इतित वेडय: सामर्षस्तत्र नायक: २८ स्वांयापातस्व

तावा: त्रात्रवैवर्ण्यमोहाद्याश्च व्यभिचारिणोवि लुधैवर्ण्यंते कथ्यते २८ २७ अथ रौद्रमाह क्रोधात्मको
धँस्य स क्रोधात्मको रौद्रो नाम रसो भवेत् क्रोधश्च देशदारापहार जातिविद्यानिंदा क्रोधाद्यरिपराभवरूपविर
Tवोड्डूलके स्यान यथा कृतमनुमतं दृष्टं वा येरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधै: नरकरिपुणा
सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मेदोमांसै: करोमि दिशां बलिं १ इत्यादि तत्र रौद्रे तीष्म इतिर्नियं कर
चापार: सामर्ष: सासूय: उग्र: चंड: नायको भवेत् २८ एवदनुसावव्यभिचारिणआह अत्र रौद्रे स्वस्क
ध इतिस्वभ्रूभंगास्त्रकंपण स्वेनोऽनुत्तावा: उपलक्षणानि नेत्ररागदंतौष्ठमर्दन रुधिरा कर्षणादीन्य
पि भवंति तथाविपक्ष पक्षाच्छेपो दलनं वैरमर्दनं उपलक्षणादोग्या वेगामर्षा व्याप्तिश्च व्यभिचारितयापवर्ण्य

आत्माभ्याथाय
७५६

70

ते २८ अथ बीभत्सरसमाह बी० २० बीभत्सो नामरसो जुगुप्सारूपस्थायिनः स्यात् जुगुप्सा वमनव्रणमूत्रिकादि
दर्शनतु अवलोकनाद्विततावाङ्देति यथा उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपि
ण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्कादङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थ
पुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति १ अपि च यत्र रुग्णरुग्णमलश्लेष्मा मज्जास्थिपरिशेषिताः स्नायुसंघूना बहिरम्याः
स्त्रियश्चर्मप्रसेविकाः २ इत्यादि अत्र बीभत्सोद्भूतिर्वैवर्ण्यं [illegible] आदि शाङ्खलगात्रसंकोचः हृल्लाससतास्मा
विकरणं निपिधीनाद्यप्यनुशीलतयाद्भेयस्यात् मोहापस्मारोग्रादिव्यभिचारिणस्त्वयं वान्याः महतामुत्तमानां
संश्रयो रूपस्तु कुटयस्तथा ॥ अत्र रातिः उना रूपो ॥ दलनं नीलवर्णो ॥ २८ ॥ बीभत्सः स्याज्जुगुप्स
तः सा हृद्यश्रवलोकनात् ॥ निष्ठीवनास्यवक्रगादि ॥ स्यादत्र महतां नवा ३० ॥ सम्यग्ज्ञानसमुद्भ
अनुभावव्यभिचारिणोन स्फः ३० शांतरसमाह सम्य० वैराग्यं संसारस्तीरूमादिमयं सम्यग्ज्ञानं तस्मादि
तो वा समुद्भानं उत्पत्तिर्यस्य सतथाविधः शांतो नामरसः ३० शांतरसमाह सम्यग्वैराग्य संसारस्तीरूतादि
मयं सम्यग्ज्ञानं तस्माद्धितो वा समुद्भानं उत्पत्तिर्यस्य स तथाविधः शांतो नामरसः स्यात् कथंभूतो निस्पृह
नायकः निस्पृहाः निरीहो नायको यस्य स तथा अस्य स्थायी यथा रागद्वेषपरित्यागात् तच्छान्तरूप्यानुस्थायिनः
सम्यग्ज्ञानस्यचोद्भवउदयः स्यात् संयमनियमादीयाश्रुता वा धृतिस्मृतिनिर्वेदमत्यादयो व्यभिचारिणः
अस्य संक्षेपाः यथा अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्ठे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा
वने वा भवने वा समदृशो यान्तु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः १ अपि च यत्रो मित्रे हर्म्ये रणे

३५

71

संमदे वा गदे वा राज्ये ते स्थैर्ये ते लोष्टे कांचने वा रत्ने वा ओंनस्थितां कामिन्यां वानि वानि वा स्तुतौ वा चिंतं चिंता वस्त्रां
हत्वा संश्रयेधाः समाधिः २ अत्र शांतरसः एकत्व एवमन्यान्यपि तदाहरणानि ज्ञेयानि ३१ अथ कविः समधीयन्नाह दो
षैः सारस्वतं नाम सरस्वती देवतं मंत्रविशेषं अहर्निशं ध्यायंतः कविश्रेष्ठाः कविरूपं ध्यातारः काव्यपुरुषं रचय
तु निष्पादयंत्विति संबंधः काव्यपुरुषं किंविशिष्टं दोषैरमर्षकादिति उज्झितं रहितं तथा गुणैरौदार्यादिति आश्रि
तं सहितं नानालंकृतिभिः शब्दार्थीयोपमादिभिः ज्ञत्यादिभिः श्लिष्टचित्रचमत्कारकारिणां केषां सतां उत्तमानां स्फुर
दूषयारात्या गौडीयादिकया रीत्या सर्वतः परीतं युक्तं काव्यपुरुषं केसलारीत्या वा रेणपरीतं तैस्सैः शास्त्रलोकप्रसिद्धैर्न
नः शांतो निस्पृहनायकः रागद्वेषपरित्यात सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ३१ दोषोज्झितमाश्रितंगु
णगणैश्चैतः चमत्कारिणां नानालंकृतिभिः परीतमतिनीत्या स्फुरंत्या सतां तेसत्समय मांगतेन
वरसैराकल्पकालं कवि स्रष्टारो रचयंतु काव्यपुरुषं सारस्वतध्यायिनः ३२ इति श्रीमा
वरसैः शृंगारादिभिस्तनायकं तद्रूपतां प्राप्तं गतं कल्पांतकालीनं आ आकल्पकालं कल्पांतावधीत्यर्थः
अत्र सारस्वतध्यायिन इति शास्त्रसमाप्तौ विसर्गदर्शनं न दोषकृत् शास्त्रस्यैव मंगलरूपत्वात् यत उक्तं देवमा
नववाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ते सर्वे नैव निंद्याः स्युर्लिपितो गणितोपि वा १ इति श्री वाग्भटालंका
र टीका संपूर्णा ॥ संवत १७११ वर्षे वैसाक वदि ३ दिने लिखितं ॥

३६

वाग्भट्टलंकार पु० २९

३६

[OrderDescription]
,CREATED=25.06.20 14:14
,TRANSFERRED=2020/06/25 at 14:30:07
,PAGES=73
,TYPE=STD
,NAME=S0003224
,Book Name=M-1560-VAGBHATTALANKAR
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,